

«Εργατικές διεκδικήσεις και αγροτικός χώρος: μια ιδιότυπη συνύπαρξη. Η περίπτωση της Καρδίτσας»

Στο δοσμένο πλαίσιο έρευνας με θέμα τη συγκρότηση των εργατικών στρωμάτων στο Βόλο, η μελέτη της περίπτωσης της γειτονικής Καρδίτσας εγγράφεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι αλληλοσυνδέονται. Ο πρώτος, γεωγραφικός, προσδιορίζεται με όρους διοικητικούς (προσάρτηση το 1881, τουρκική κατοχή το 1897, διαλείμματα¹ αυτόνομης νομαρχιακής διοίκησης ως τον β' παγκόσμιο πόλεμο), αλλά και ιστορικούς (πρόκειται για τις «νέες» πόλεις της Θεσσαλίας, οι οποίες αναβαθμίζονται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, κυρίως όμως μετά το 1881, σε αντίθεση με τα παλιά κέντρα, τη Λάρισα και τα Τρίκαλα, οι οποίες ταυτίζονται στη ντόπια συνείδηση και στη διοικητική ορολογία με το ανατολικό και το δυτικό τμήμα της Θεσσαλίας αντίστοιχα). Ο δεύτερος, οικονομικός, συναρτάται με τη ρυθμιστική λειτουργία του λιμανιού σε σχέση με το εμπόριο όλης της Θεσσαλίας, ιδίως μετά την κατασκευή του σιδηρόδρομου, από το 1885². Με την «αδιάλειπτον εμπορικήν και κοινωνικήν επιμιξίαν», εκτός από βιενέζικη μπύρα, πετσέτες φαγητού και νύφες, μεταφέρονταν από το Βόλο και νέου τύπου προβλήματα, όπως η σύγκρουση των εργολάβων του σιδηρόδρομου με τους ντόπιους εργάτες, όταν οι πρώτοι αρνήθηκαν να τους πληρώσουν μεροκάματα, τον Αύγουστο του 1884³. Ο τρίτος, δημογραφικός, αναφέρεται στην εγκατάσταση⁴ Βολιωτών επιχειρηματιών και επιστημόνων στην Καρδίτσα μετά το 1881, κυρίως όμως την εξαγωγή εργατικής δύναμης από την Καρδίτσα προς το Βόλο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και -με μεγαλύτερη ένταση- από τα μέσα της δεκαετίας του 1920⁵.

Το κείμενο δομείται σε τέσσερα μέρη: το πρώτο αφορά στη φυσιολογία της πόλης της Καρδίτσας από το 1881 μέχρι τις παραμονές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου αναφορικά με τους άξονες της προβληματικής της πρωτόλειας αυτής παρουσίας (οικονομική δραστηριότητα, εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού, επαγγελματικές ομάδες, σχέση πόλης-υπαίθρου). Το δεύτερο και το τρίτο καταγράφουν τη σωματειακή και συνδικαλιστική δράση που αναπτύχθηκε, με αιχμή τις πρακτικές και τους στόχους διεκδίκησης των πολυπληθέστερων ομάδων, που ήταν οι αγρότες και οι εργάτες. Το τέταρτο εστιάζει σε συγκλίσεις, αποκλίσεις, αλλά και στις συγκρούσεις που ενίοτε προέκυπταν ανάμεσά τους, ανάγοντάς τες, όπου είναι

¹ Συγκεκριμένα, η Καρδίτσα, από επαρχία του νομού Τρικάλων, αποτέλεσε νομό το 1887-1891, το 1889-1909 και οριστικά από το 1944.

² Ο συρμός έφτασε στην Καρδίτσα μέσω Φαρσάλων στις 4 Μαΐου 1885. Όπως επεσήμαινε ο Σπ. Παγιανέλης από το 1881, τα χωριά που βρίσκονταν στον οδικό άξονα προς Βόλο είχαν υψηλότερο βιοτικό επίπεδο και ήξεραν να χρησιμοποιούν καθαρές πετσέτες και άλλα σκεύη φαγητού σε αντίθεση με όσα βρίσκονταν στο δρόμο προς Λαμία, όπου τέτοιες συνήθειες ήταν άγνωστες (*Οδοιπορική σημειώσις. Β'. Η στρατιωτική κατάληψις Άρτης και Θεσσαλίας*, Τυπογραφείον της Ενώσεως, Αθήνα 1882, σ. 297).

³ Επρόκειτο μάλλον για υπεργολάβους, οι οποίοι ανέλαβαν να κατασκευάσουν γέφυρες και οικίσκους για τη διαμονή του προσωπικού των σιδηροδρόμων. Αφού βρήκαν ντόπιους που εργάστηκαν ως κτίστες και καρραγωγείς για μέρες, αρνήθηκαν να τους αποζημιώσουν, βρίζοντάς τους με τη φράση «sacramento greco», ένας μάλιστα έβγαλε και ρεβόλβερ (Εφημερίδα *Καρδίτσα*, 4/8/1884).

⁴ Καταγωγή από το Βόλο είχαν ο έμπορος Ευστ. Χατζηνίκος, ο δικηγόρος Κ. Τζαννίδης, ο αλευροβιομήχανος Γ. Παρθένης κ.ά.

⁵ Η υψηλή γεννητικότητα της επαρχίας -είναι η υψηλότερη στη Θεσσαλία- σε συνδυασμό με τη μέτρια δημογραφική αύξηση από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως τον πόλεμο -είναι η μικρότερη σε θεσσαλική πόλη- και την μικρή εξωτερική μετανάστευση συνηγορούν στην άποψη αυτή. Το 1928 η Καρδίτσα είναι η δεύτερη πόλη στη Θεσσαλία μετά τα Τρίκαλα (63,4%) σε ποσοστό πληθυσμού που έχει γεννηθεί εκεί (61,9%) σε αντίθεση με το Βόλο (43,2%) και τη Λάρισα (44,4%) (Μ. Sivignon, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1992, σ. 152-153, 183-185).

δυνατό, στο επίπεδο παραγωγής τους. Κλείνουμε με ορισμένους προβληματισμούς αναφορικά με τη συνύπαρξη και τη συμβατότητα των ομάδων αυτών.

Το πραγματολογικό υπόβαθρο της έρευνας αποτελείται κυρίως από ειδήσεις εφημερίδων εποχής της Καρδίτσας, καθώς και των Τρικάλων και των Αθηνών, οι οποίες διέθεταν τοπικό ανταποκριτή, β/ από το αρχείο του ληξιαρχείου Καρδίτσας και συγκεκριμένα το δημοτολόγιο του 1915 και το βιβλίο αιτήσεων πρόσκτησης ελληνικής ιθαγένειας, με εγγραφές από το 1911, γ/ από τους εκλογικούς καταλόγους του δήμου Καρδίτσας των ετών 1882 και 1928, και δ/ από τις επίσημες απογραφές της περιόδου.

A. Η φυσιολογία της πόλης από την προσάρτηση ως τον β' παγκόσμιο πόλεμο

Η Καρδίτσα ήταν το 1881 μια πόλη 4.500 κατοίκων, η οποία υπερδιπλασίασε τον πληθυσμό της μέχρι τα τέλη του αιώνα, λόγω της μαζικής εγκατάστασης ορεινών, κυρίως Αγραφιωτών, πεδινών από τα γύρω χωριά καθώς και βλάχων από τη Σαμαρίνα και τα χωριά του Ασπροποτάμου. Δυναμική υπήρξε, αν και περιορισμένη αριθμητικά, η παρουσία Ηπειρωτών και Στεροελλαδιτών. Οι πρώτοι, οι οποίοι είχαν αρχίσει να εισρέουν ήδη από τη δεκαετία του 1870, υποκατέστησαν την ανύπαρκτη τραπεζική πίστη, ενώ παράλληλα ασχολούνταν με το εμπόριο εγχώριων προϊόντων, την ενοικίαση φόρων και αργότερα τις ασφάλειες⁶. Οι Στεροελλαδίτες ενίσχυσαν τις αναιμικές και ανοργάνωτες ακόμη τάξεις των δικηγόρων και των πολιτευτών (Δ. Τερτίπης, Κ. Αγαθοκλής, Δ. Μαλλιόπουλος) και εισήγαγαν καινοτομίες εκπολιτιστικού και καπιταλιστικού θα λέγαμε, χαρακτήρα, όπως η έκδοση της πρώτης εφημερίδας και η λειτουργία του πρώτου ατμόμυλου.

Η πόλη είχε προσδιοριστεί από την όψιμη Τουρκοκρατία ως τόπος εμπορικών συναλλαγών ορεινών και πεδινών, λειτουργία που ενισχύθηκε από το 1889 με την καθιέρωση της ετήσιας εμποροπανηγύρης του Αγίου Κωνσταντίνου⁷. Ο κύριος όγκος των συναλλαγών αφορούσε εμπόριο μικρών και μεγάλων ζώων μεταξύ «παλαιάς» και «νέας» (νότιας και βόρειας) Ελλάδας. Η εβδομαδιαία αγορά της «Τετράδης» ήταν το οικονομικό βάρομετρο της πόλης μέχρι τον πόλεμο, αλλά και ένα σημαντικό έσοδο για το δήμο, μέσω ποικίλων φόρων, οι οποίοι υπενοικιάζονταν σε εύπορους Αγραφιώτες ή Ηπειρώτες, πιστωτές ουσιαστικά του δημοσίου, αναβιώνοντας μνήμες του οθωμανικού παρελθόντος⁸. Στη δεκαετία του '20, με τη γενικευμένη οικονομική καχεξία, τα διαπύλια τέλη πυροδότησαν την αντίδραση των αγροτών, «των ζώντων εις την λάσπην χάριν της πόλεως»⁹ (είναι ένα από τα θέματα που θα μας απασχολήσουν).

Δεύτερη λειτουργία της Καρδίτσας, αμφίδρομα υποστηριζόμενη από την εμπορική, ήταν η μεταποιητική. Διατηρώντας πάντα τις επιφυλάξεις μας σε σχέση με την αξιοπιστία των αριθμών¹⁰, φαίνεται ότι το 1882 περισσότερο από το 90% των εργαστηριούχων της επαρχίας Καρδίτσας είχαν την έδρα τους στην πόλη (ήταν οι

⁶ Με βάση τα πολυάριθμα δανειστικά συμβόλαια που εντοπίστηκαν ως τη στροφή του αιώνα, οι σημαντικότεροι Ηπειρώτες τοκιστές ήταν ο Κ. Κούρτιος και ο Ν. Φανίκας από τους Νεγάδες και τους Φραγκάδες Ζαγορίου αντίστοιχα (βλ. ενδεικτικά, συμβόλαια αρ. 15276/1894 Θ. Τζαβέλλα, 39792/1902 και 43949/1904 Αρ. Βασιαρδάνη). Πρβλ. Γ. Β. Σωτήρης, *Απομνημονεύματα*, Εισαγωγή-σημειώσεις: Μ. Οικονόμου, Αθήνα 1974, σ. 25-27.

⁷ Στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα καθιερώθηκε και δεύτερη εμποροπανηγύρη, του Αγίου Δημητρίου, στις 26 Οκτωβρίου. Διατηρήθηκαν ακμαίες μέχρι τη δεκαετία του '60, οπότε καταργήθηκε η πρώτη.

⁸ Επρόκειτο κυρίως για τους φόρους «ωνίων και εμπορευμάτων», «επί των πωλουμένων και σφαζομένων ζώων» και «επί των εισαγομένων εις την πόλιν εκ των χωρίων εμπορευμάτων» (τα λεγόμενα διαπύλια). Βλ. ενδεικτικά συμβόλαιο αρ. 234/1882 των Τσάκα-Σκαμπαρδώνη.

⁹ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή* (Καρδίτσα), 11/1/1927.

περίφημοι «βιομήχανοι» της απογραφής του 1881). Η συνολική εικόνα της απασχόλησης για την πόλη διαμορφώνεται λοιπόν ως εξής: 28% αγρότες, 22% εργάτες, 20% εργαστηριούχοι (μεταποιητές), 17% έμποροι, 8,5% κτηματίες¹¹, 3,5% επιστήμονες και 2% ανεπάγγελτοι. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το 1881 οι αγρότες της επαρχίας Καρδίτσας αποτελούσαν το 71% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ποσοστό 2,5 φορές μεγαλύτερο από το αντίστοιχο της πόλης. Η διαπίστωσή μας σχετικά με το σημαντικά διαφοροποιημένο εργασιακό περιβάλλον της πόλης σε σύγκριση με την επαρχία δείχνει να συμφωνεί με όσα έγραφε ο Δανός περιηγητής J. Ussing το 1846: «...είναι μία μεγάλη πόλη εργατών, πράγμα το οποίο εδώ [στον κάμπο] αποτελεί εξαίρεση, και σύντομα θα γίνει η τρίτη πόλη της Θεσσαλίας, επειδή [εδώ] είναι λίγες οι χώρες, όπου ανθίζουν τόσο απότομα και μαραζώνουν εξίσου γρήγορα, όπως συμβαίνει στην Τουρκία»¹² (προφανώς του είχε διαφύγει η περίπτωση του Βόλου...).

Ως τις παραμονές του α' παγκοσμίου πολέμου η επιχειρηματική κίνηση αυξήθηκε και η τοπική οικονομία αναδιοργανώθηκε από το σοβαρό πλήγμα που είχε επιφέρει η παραμονή των τουρκικών στρατευμάτων το 1897/98. Το 1928 οι αγρότες της πόλης αποτελούσαν μόλις το 21%. Οι εργάτες, οι έμποροι και οι επιστήμονες διατήρησαν οριακά τα ποσοστά τους, με 20,5%, 16,5% και 2,5% αντίστοιχα, οι εργαστηριούχοι μειώθηκαν κατά 4% και το ποσοστό των κτηματιών έπεσε στο 2,5% λόγω της ολοκληρωτικής αποχώρησης των Οθωμανών ως τους Βαλκανικούς πολέμους. Οι ανερχόμενες αριθμητικά ομάδες ήταν πλέον οι υπάλληλοι (6,3%) και οι ανεπάγγελτοι (12,5%). Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, στο ρευστό πάντα πλαίσιο που δημιουργούν οι γενικεύσεις και οι αναγωγές, ότι από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η «αστική» νησίδα της πόλης άρχισε να διαφαίνεται κάπως καλύτερα σε σχέση με την αγροτική πλημμυρίδα που την περιέβαλε, εικόνα που ενισχυόταν από τις συστηματικές εκσυγχρονιστικές προσπάθειες για υποδομές (ύδρευση, ηλεκτροφωτισμός, οδοποιία), και από την ιδιωτική πρωτοβουλία που ενίοτε τις ξεπερνούσε σε δυναμισμό. Στην εικόνα αυτή συνέτεινε και η –τηρουμένων των αναλογιών- ανάπτυξη της αναιμικής ατμοκίνητης βιομηχανίας: στους δύο ατμόμυλους της τελευταίας εικοσαετίας του 19^{ου} αιώνα (ο ένας δούλευε παράλληλα και ως σιδηρουργείο), προστέθηκαν στην επόμενη το ηλεκτρικό εργοστάσιο του Μ. Σταματόπουλου καθώς και άλλες 5 επιχειρήσεις, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων ανήκε στον κλάδο των τροφίμων: δύο μύλοι, ένα ποτοποιείο, ένα χαλβαδοποιείο και ένα πιλοποιείο¹³.

Ωστόσο ας μη μας διαφεύγουν δύο καθοριστικά για την ποιοτική αποτίμηση της κατάστασης δεδομένα: α/ Τα όρια πόλης- υπαίθρου είναι εξαιρετικά ρευστά καθώς «η πόλη διεισδύει στην υπαίθρο» (μέσω των εμπορικών- μεταποιητικών λειτουργιών- εξαρτήσεων που αναφέραμε), και -κυρίως- «η υπαίθρος φτάνει μέχρι την καρδιά της

¹⁰ Υπουργείο Εσωτερικών, *Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά την απογραφήν του 1881*, Αθήναι 1884 & Πρωτοδικείο Καρδίτσας, *Εκλογικός κατάλογος του Δήμου Καρδίτσας της επαρχίας Καρδίτσας του νομού Τρικάλων καταρτισθείς μετά την εν έτει 1882 γενομένην αναθεώρησιν αυτού*, Καρδίτσα 1883.

¹¹ Η συντριπτική αυτή συγκέντρωση, σε σχέση με το σύνολο της επαρχίας, οφείλονταν στους Οθωμανούς, οι οποίοι δεν είχαν αποχωρήσει ακόμη.

¹² J. L. Ussing, «Ταξίδι στη Θεσσαλία το 1846», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 44 (2003), μετάφραση Τ. Αλεξόπουλου, σ. 153.

¹³ Φ. Λέκκα, «Η πόλη της Καρδίτσας: ιστορική αναδρομή». Στο: *Οδοιπορικό στα μνημεία του νομού Καρδίτσας*, εκδ. Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Καρδίτσας, Καρδίτσα 2007, σ. 163-164 & της ίδιας, «Η βιομηχανία στη Θεσσαλία 1881-1940: μια πρώτη συνολική καταγραφή» & «Μεταποιητικές επιχειρήσεις στη Θεσσαλία». Στο: *Θεσσαλία*, τ. α', «Θέματα ιστορίας», σ. 227, 233 & τ. β', «Ιστορικές Πηγές», σ. 117-118, εκδ. ΕΤΕΔΚ Θεσσαλίας, Λάρισα 2006.

πόλης», όπως θα έλεγε ο Στάθης Δαμιανάκος¹⁴. Την αίσθηση του ομογενοποιημένου, συνεχούς και ανιεράρχητου χώρου επέτειναν οι εντυπωσιακές εγκαταστάσεις (κονάκια, αποθήκες) ενίοτε και οι επενδύσεις των Ελλήνων γαιοκτημόνων στα χωριά του κάμπου (ζαχαροποιείο και ορυζοποιείο Ζωγράφου), ιδίως στην πρώτη εικοσαετία μετά την προσάρτηση, όταν οι υποδομές και οι αντίστοιχες επενδύσεις στην πόλη ήταν ακόμη μηδαμινές¹⁵. β/ Ο αγροτικός όγκος της επαρχίας θέτει και τις προτεραιότητες, κοινωνικές και οικονομικές, σε επίπεδο συλλογικών αντιλήψεων και διεκδικήσεων, ενώ παράλληλα διαμορφώνει ή τουλάχιστον επηρεάζει σε σημαντικό, αν όχι ανάλογο βαθμό, τα πρότυπα του δημόσιου χώρου. Ο τύπος είναι σοβαρότατη ένδειξη¹⁶, όπως και οι γεωργοί-δήμαρχοι, οι οποίοι εκλέγονταν συνεχώς στην Καρδίτσα από το 1883 μέχρι το 1914. Οι 3 από τους 4 προέρχονταν από την ηπειρωτικής καταγωγής οικογένεια των Λαλπαίων. Το διάλειμμα της δεκαετίας του 1890, με την κατάληψη του δημαρχικού αξιώματος από Καρδίτσιώτη γιατρό, μάλλον επιβεβαιώνει τον κανόνα, καθώς σφραγίστηκε από ένα τραγικό γεγονός: τη δολοφονία του και την ανακατάληψη της εξουσίας από μέλος της οικογένειας των προκατόχων του¹⁷.

Παρά τις πληθυσμιακές διαρροές που υποκρύπτει η μικρή δημογραφική αύξηση, τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι μαζικές εγκαταστάσεις ορεινών συνεχίστηκαν ως τον α' παγκόσμιο πόλεμο, φαινόμενο που ευνοούνταν από την άνοδο της διεθνούς ζήτησης του καπνού και τη συνακόλουθη αυξημένη τοπική ζήτηση σε εργατικά χέρια. Παράλληλα στην πόλη εγκαταστάθηκε σημαντικός αριθμός βλάχων από το Γαρδίκι Ασπροποτάμου (1914) και -σε πιο περιορισμένη κλίμακα- προσφύγων από την Ανατολική Ρωμυλία (1907) λόγω της διεθνοπολιτικής κατάστασης¹⁸.

Η αλλαγή πολιτικού και κοινωνικού σκηνικού από το 1914 σηματοδοτήθηκε από δύο νέες αναδύμενες δυνάμεις: η πρώτη ήταν οι αστοί δήμαρχοι, αποκλειστικά γιατροί στο επάγγελμα (1914-1941). Η δεύτερη, οι καπνεργάτες, οι οποίοι έμελλε να σφραγίσουν με τις διεκδικήσεις τους την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της πόλης για αρκετές δεκαετίες. Ως το 1920 ο πληθυσμός της πόλης είχε φτάσει τους 12.600 περίπου κατοίκους, αύξηση 32% σε 20 χρόνια ή 1,6% ετησίως, η οποία δεν μπορούσε βέβαια να συγκριθεί με τα ποσοστά της προηγούμενης εικοσαετίας (112%

¹⁴ Στ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη: Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Εξάντας-ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002, σ. 30-31.

¹⁵ Φ. Λέκκα, «Η πόλη της Καρδίτσας...», *ό.π.*, σ. 161-162.

¹⁶ Η πιο καταξιωμένη και πλούσια σε ειδησεογραφία εφημερίδα της πόλης, η «Θεσσαλιώτις» του Παλαμιώτη Απ. Σαμαρόπουλου, η οποία άρχισε να εκδίδεται το 1885, έφερε στο διάστημα 1887-1889 τον υπότιτλο «Εφημερίς των γεωργών». Τόσο η «Θεσσαλιώτις» όσο και η «Καρδίτσα», η άλλη εφημερίδα της πόλης, ασχολούνταν σχεδόν καθημερινά με αγροτικά θέματα, όπως η διανομή των τσιφλικιών, η κατάσταση της ζωής των κολλήγων, η αγροτική πίστη, η αγροτική παραγωγή κ.ά. Βλ. συνοπτικά τα σχετικά λήμματα της υποφαινόμενης στο: Λ. Δρούλια (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια Ελληνικού Τύπου*, εκδ. ΕΙΕ-ΚΝΕ (υπό έκδοση).

¹⁷ Ο Βασίλειος Αζάς εκλέχτηκε το 1891 και το 1895 και δολοφονήθηκε ένα χρόνο αργότερα. Τη θητεία του ολοκλήρωσε ο αδερφός του, Χρήστος. Σχετικά με τις συνθήκες της δολοφονίας του, αναφέρονται τα εξής: ανήμερα του Αγίου Νικολάου επισκέπτονταν από το πρωί εορτάζοντας και το μεσημέρι σταμάτησε σε κάποιο ξενοδοχείο για να ξεκουραστεί. Το απόγευμα, ενώ συνέχιζε τις επισκέψεις, έπεσε σε ενέδρα και δολοφονήθηκε με γαταγάνι. Ηθικός αυτουργός θεωρήθηκε ο πολιτικός του αντίπαλος και μετέπειτα δήμαρχος Στέργιος Λάππας. Η μεσολάβηση της τουρκικής κατοχής, με το κάψιμο των ποινικών δικογραφιών που εκκρεμούσαν στο δικαστήριο και την εξαφάνιση των πειστηρίων, είχε ως αποτέλεσμα την αθώωσή του, λίγες μέρες αφότου εκλέχτηκε δήμαρχος (εφ. *Εμπρός* (Αθήνα), 3/10/1899). Ωστόσο, η ενοχή του Λάππα είχε διαπιστωθεί και από τις τουρκικές αρχές κατοχής (εφ. *Σκριπ* (Αθήνα), 8/2/1898).

¹⁸ Θα φιλοξενούνταν για αρκετά χρόνια στους στρατώνες, όπως και οι πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν εδώ από τον Πόντο και τη Μικρασία πριν και μετά το 1922. Στα ανατολικά τους θα δημιουργούνταν μέσα στη δεκαετία του 1930 ο προσφυγικός συνοικισμός.

συνολικά ή 5,6% ετησίως)¹⁹. Η χαμηλή δημογραφική αύξηση της εικοσαετίας 1920-1940 (μόλις 11% συνολικά ή 0,6 ετησίως), υπαινίσσεται την αδυναμία της πόλης να συγκρατήσει τον πληθυσμό της –έχει την υψηλότερη γεννητικότητα από κάθε άλλη θεσσαλική πόλη (βλ. υποσ. 5)- πολύ περισσότερο δε να προσελκύσει νέους κατοίκους από την ευρύτερη περιοχή, προσφέροντας απασχόληση, εξαιτίας της κρίσης του καπνού, η οποία κορυφώνεται αυτή την περίοδο. Η έξοδος των Καρδιτσιωτών προς τη Λάρισα, το Βόλο και την Αθήνα θα είναι αθρόα μέχρι τον πόλεμο²⁰.

Ως τις αρχές της δεκαετίας του 1930 η πόλη γνώρισε την πιο βαθεία οικονομική κρίση της σύντομης ιστορίας της (καπνεργατικό, πτωχεύσεις τραπεζών και καταστημάτων, οικονομική μετανάστευση), με αποτέλεσμα μεγάλα έργα, όπως η ανέγερση του ναού της Ευαγγελίστριας, του δικαστικού μεγάρου και του νοσοκομείου να καρκινοβατούν. Η αντικατάσταση των υπαίθριων αυλακάδων με υπόγειο δίκτυο ομβρίων είχε χαρακτηριστεί ως «το προέχον ζήτημα διά την Καρδίτσα» από τις αρχές της δεκαετίας του '20 λόγω των συχνών πλημμυρών, ωστόσο κανένα έργο αποχέτευσης δεν είχε κατασκευαστεί ως τα τέλη της δεκαετίας. Ήταν επόμενο, η δημοτική αγορά, ένα μοντέρνο κτήριο από μπετόν και γιαλί, «στοιχίσασα περί τα 10 εκατομμύρια δραχμάς» το 1930, να θεωρηθεί ως έργο «δυσανάλογο προς τον πληθυσμόν και προς την οικονομικήν αντοχήν της πόλεως» και ο εμπνευστής της, κοσμοπολίτης δήμαρχος Αστέριος Αλλαμανής να επικριθεί για τον διπλασιασμό του δημοτικού φόρου²¹.

Μέσα στην επόμενη δεκαετία οι προσπάθειες εκσυγχρονισμού θα είναι πιο αποτελεσματικές, με έργα όπως ο κεντρικός υπόνομος, ο αντισεισμικός υδατόπυργος στα νότια της πόλης, δρόμοι και δίκτυο ύδρευσης στις απομακρυσμένες συνοικίες. Έργα που ακολουθούσαν τις υψηλότερες πλέον απαιτήσεις ενός πληθυσμού, ο οποίος είχε αρχίσει να αστικοποιείται κτίζοντας όλο και πιο πολλές και επιμελημένες διώροφες και τριώροφες οικοδομές από πέτρα και συμπαγές τούβλο, με τη συμβολή Ηπειρωτών κυρίως μαστόρων, οι οποίοι δέχονταν να δουλεύουν για εξευτελιστικά μεροκάματα επί 12 ώρες την ημέρα, προκαλώντας την αντίδραση των ντόπιων οικοδόμων²². Η ατμοκίνητη βιομηχανία στο διάστημα 1920-1940 κινήθηκε στο ίδιο χαμηλά επίπεδα. Ο απολογισμός της ήταν 6 νέες επιχειρήσεις: 3 μύλοι (ο ένας λειτουργούσε και ως παγοποιείο), ένα ξυλουργείο (λειτουργούσε παράλληλα και ως μηχανουργείο), ένα ψυγείο και ένα κεραμοποιείο.

B. Οι αγροτικές διεκδικήσεις (1881-1923)

¹⁹ Περίπου το 1/3 της αύξησης της δεκαετίας του 1910 οφείλονταν στην ενσωμάτωση του συνοικισμού των Καμινάδων (653 κάτοικοι το 1907), προκειμένου ο πληθυσμός της πόλης να υπερβεί τους 10.000 για να συνεχίσει να αποτελεί έδρα δήμου, σύμφωνα με τον ν. ΔΝΖ' «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων» του 1912.

²⁰ Η μετανάστευση προς πόλεις της κεντρικής Μακεδονίας (Θεσ/νίκη, Σέρρες κτλ.) ήταν φαινόμενο διαδεδομένο και πριν το 1881 (*Πίνακες των επαρχιών Ηπείρου και Θεσσαλίας...1881, ό.π., σ. 60*). Στο διάστημα 1926-1950 εντοπίζονται 191 περιπτώσεις μεταδημότευσης, από τις οποίες οι 45 καπνεργατών. 57 είχαν προορισμό την Αττική, 46 τη Θεσσαλονίκη, 41 το Βόλο, 9 τη Λάρισα, από 7 τα Τρίκαλα και τις Σέρρες κλπ. (Αρχείο Δήμου Καρδίτσας, *Δημοτολόγιο Δήμου Καρδίτσας 1915*, επεξεργασμένα στοιχεία).

²¹ Εφ. *Καρδίτσα*, 8/2/1934.

²² Εφ. Ριζοσπάστης, 22/9/1929.

Το αγροτικό ζήτημα, σύμφυτο με τους όρους της προσάρτησης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, κυριάρχησε από την πρώτη στιγμή, μονοπωλώντας το ενδιαφέρον των ντόπιων πολιτικών και της κοινής γνώμης για τρεις τουλάχιστον δεκαετίες, μέχρι να εμπεδωθεί σε θεωρητικό-θεσμικό επίπεδο από την κεντρική εξουσία, το 1911, κάτω από την πίεση του κινήματος κοινωνικής διαμαρτυρίας του 1910²³. Θα αφήσουμε τις εν πολλοίς γνωστές παλινδρομήσεις μέχρι την οριστική του διευθέτηση, στις αρχές της δεκαετίας του '20, εστιάζοντας επιγραμματικά στις προπαρασκευαστικές κοινωνικές διεργασίες της περιόδου 1881-1910.

Οι αγρότες αντιδρούν από την επομένη της προσάρτησης στις πιέσεις για υπογραφή κολλητικών συμβολαίων και στις εξώσεις, με αυθόρμητες αρχικά μορφές πάλης (άρνηση υπογραφής, διαρπαγή σιτηρών από αποθήκες, δίκες και ένοπλα συλλαλητήρια -τα τελευταία από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα) και με βασικό αίτημα την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αλλά και άλλα, όπως η αναστολή είσπραξης του ιδιαίτερα επαχθούς φόρου των αροτριώντων κτηνών, όλα συντεχνιακά, τα οποία όμως, λόγω της μαζικότητάς τους, προσλαμβάνουν καθολικό κοινωνικό χαρακτήρα. Δρομολογούν την επίλυση του αγροτικού ζητήματος μέσα από ευρείες συμμαχίες με παράγοντες του πολιτικού και επιστημονικού χώρου, αναθέτοντάς τους αβίαστα την εκπροσώπησή τους. Οι πρώτες συντονισμένες προσπάθειες για τη διαφώτιση του θεσσαλικού λαού, την κατάργηση του θεσμού του τσιφλικιού αλλά και την καταψήφιση κάθε τσιφλικούχου ή ξένου υποψήφιου βουλευτή είχαν εκδηλωθεί το 1902 με την ίδρυση του συλλόγου «*Ηώς*» από νέους επιστήμονες της επαρχίας, κυρίως δικηγόρους και γιατρούς. Όργανο του συλλόγου ήταν η εβδομαδιαία εφημερίδα «*Εγερσις*», η οποία στηλίτευε κομματικές ατασθαλίες και την ανικανότητα των παλαιών πολιτικών παραγόντων²⁴. Στις μεγάλες θεσσαλικές πόλεις άρχισαν να ιδρύονται από το 1904 γεωργικοί σύλλογοι και ο αγροτικός πληθυσμός προσανατολιζόταν σταδιακά σε πιο οργανωμένες και ριζοσπαστικές μορφές πάλης.

Σταθμός στη συνδικαλιστική οργάνωση των αγροτών υπήρξε ο Πεδινός Γεωργικός Σύνδεσμος, ο οποίος ιδρύθηκε το Μάιο του 1909, λίγους μήνες πριν εκδηλωθεί το κίνημα στο Γουδί, έκφανση πολιτικής απαξίωσης και νομιμοποίησης των διεκδικήσεων των κοινωνικών δυνάμεων. Στο διοικητικό του συμβούλιο συμμετείχαν 5 δικηγόροι, 1 δημοσιογράφος, 1 γιατρός, 1 δάσκαλος, 2 έμποροι, 1 υποδηματοποιός και 3 αγρότες, όλοι «τέκνα της θεσσαλικής πεδιάδος», όπως έγραφε το 1951 ο πρώτος πρόεδρός του, Δ. Μπούσδρας. Ο κοσμο-οικονομολογικά διατυπωμένος στόχος του Συνδέσμου ήταν η εμψύχωση της γεωργίας διότι η γη «είναι η μόνη πηγή εκ της οποίας προέρχονται τα πάντα, προς την οποίαν επιστρέφουσι τα πάντα και της οποίας η ύπαρξις είναι αιωνία», κι αυτό γιατί οι άνθρωποι από αυτήν «πορίζονται τα επιτήδεια», «γεννά ως γνωστόν την βιομηχανίαν», στη συνέχεια «μήτηρ και θυγάτηρ τρέφουσι την εμπορίαν» και έτσι παράγονται τα πλούτη, «τα νεύρα των Κρατών»²⁵. Το πρώτο μεγάλο αγροτικό συλλαλητήριο της Καρδίτσας πραγματοποιήθηκε το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου στην κεντρική πλατεία, λίγο μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί, για να διατρανώσει την υποστήριξη των αγροτών στο κίνημα με σκοπό την ανόρθωση της χώρας και ιδιαίτερα της γεωργίας. Από τις αρχές του 1910 παλλαϊκά συλλαλητήρια πραγματοποιούνται σε όλη τη Θεσσαλία. Στη συνάντησή τους με τον πρωθυπουργό

²³ Σχετικά με την κορύφωση του αγροτικού κινήματος την τριετία 1909-1912, βλ. ενδεικτικά Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα. Θεσσαλία 1881-1923*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σ. 145-197.

²⁴ Λ. Καταφυγιώτης, *Ιστορία της Θεσσαλίας και οι Θεσσαλοί αγρόται*, Αθήνα 1947, σ. 122-123.

²⁵ Δ. Μπούσδρας, *Η απελευθέρωσις των σκλάβων αγροτών*, εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1951, σ. 4.

Στ. Δραγούμη οι Θεσσαλοί απεσταλμένοι δεν καταφέρνουν να αποσπάσουν δεσμεύσεις για άμεση απαλλοτρίωση των τσιφλικιών. Στην Καρδίτσα οι αγρότες κλιμακώνουν την αντίδρασή τους με ένοπλο συλλαλητήριο, με τη συμμετοχή περισσότερων από 7.000 διαδηλωτών, στο οποίο έπεσε και ο πρώτος νεκρός αγρότης λίγες μέρες πριν τα αιματηρά επεισόδια στο Κιλελέρ, το Μάρτιο του 1910. Επιβράβευση της προσπάθειας μαζικής κινητοποίησης και πολιτικής καταξίωσης υπήρξε η συντριπτική νίκη των αγροτικών στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1910²⁶. Η εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης θα άρχιζε μόλις το 1923 για να αντιμετωπίσει και μια πρόσθετη κοινωνική ανάγκη: την αποκατάσταση του 1,5 εκ. προσφύγων²⁷.

Δεν θα ήταν υπερβολή να μιλήσουμε για λοξόδρομη ένταξη του αγροτικού κόσμου στο πολιτικό παιχνίδι –ή του πολιτικού παιχνιδιού στον αγροτικό κόσμο- δια των συντεχνιακών και πελατειακών σχέσεων που βασιζόνταν σε προσωποπαγείς υποχρεώσεις και όχι αφοσίωση σε πολιτικό κόμμα ή ιδεολογία, όπως περίπου υποστήριξε ο Δαμιανάκος²⁸.

Γ. Η αναδύομενη δύναμη των (καπν-)εργατών

---

²⁶ Ήταν οι εκλογές, στις οποίες είχε γίνει μεγάλη συζήτηση για το αν θα έπρεπε να γίνουν δεκτοί στον αγροτικό συνδυασμό οι «παλαιοί», κομματικά ισχυροί ή εκτός επαρχίας καταγόμενοι υποψήφιοι Δ. Τερτίπης, Ιω. Καζαμπάκας, Κ. Βελλίνης, Π. Ζωγλοπίτης και Γ. Ζωγράφος. Στην πραγματικότητα η απόρριψη κάθε συνεργασίας και η κατάρτιση αμιγώς αγροτικού συνδυασμού, προερχόμενου από τους κόλπους του πεδινού συνδέσμου δεν υπαγορεύτηκε τόσο από ιδεολογικούς λόγους. Η αποτυχία των διασπασμένων αγροτικών το 1906 και η ρητή δέσμευση του κραταιού Κ. Τερτίπη να μην πολιτευτεί και να στηρίξει τον αγροτικό συνδυασμό, με την προϋπόθεση να μην συμπεριλάβει κανέναν παλιό πολιτικό υπήρξαν καταλυτικοί λόγοι για την ομοιογένεια και την επιτυχία του αγροτικού συνδυασμού. Οι προσπάθειες του Απ. Αλεξανδρή για δημιουργία βενιζελικού συνδυασμού ευρείας συμμετοχής έπεσαν στο κενό. Από τους 13 συνολικά Καρδιτσιώτες που εξελέγησαν στις πρώτες εκλογές του 1910, οι μόνοι μη αγροτικοί ήταν ο Γ. Καραϊσκάκης και ο Απ. Αλεξανδρής, ενώ ο Γ. Ζωγράφος εκλέχτηκε βουλευτής Αθήνας. Η αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης από το Βενιζέλο οδήγησε σε νέες εκλογές μέσα στον ίδιο χρόνο. Στην προεκλογική του εκστρατεία ο Βενιζέλος επισκέφτηκε την Καρδίτσα αλλά οι αγρότες τον αποδοκίμασαν για τις θέσεις του σχετικά με τις απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών. Φεύγοντας από την Καρδίτσα έγινε απόπειρα δολοφονίας του με εκτροχιασμό του τριάνου, κοντά στους Σοφάδες. Στις εκλογές του Νοεμβρίου 1910 από τους 22 βουλευτές του νομού Τρικάλων που εκλέχθηκαν –οι 12 Καρδιτσιώτες- βενιζελικός υπήρξε μόνο ο Αλεξανδρής. Η ισχυροποίηση του τελευταίου με την ανάληψη του υπουργείου παιδείας στην πρώτη κυβέρνηση του Βενιζέλου και η προσχώρηση όλων των αγροτικών βουλευτών της επαρχίας στο κόμμα των Φιλελευθέρων σήμανε την αλλαγή πολιτικού σκηνικού, όπως και σε πανελλήνιο επίπεδο.

²⁷ Στο μεσοδιάστημα, η απελευθέρωση της Μακεδονίας (1912) και της Ηπείρου (1913) που διέθεταν τσιφλίκια, η πίεση του α΄ παγκοσμίου πολέμου με τη συνακόλουθη οικονομική κρίση και η σύγκρουση Βενιζέλου-βασιλιά το 1916, οδήγησαν την επαναστατική κυβέρνηση του Βενιζέλου, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, στην ψήφιση των πρώτων νόμων για αναγκαστική απαλλοτρίωση μεγάλων κτημάτων, χωρίς όμως θεαματικά αποτελέσματα. Στο διάστημα 1917-1922 απαλλοτριώθηκαν μόλις 17 μεγάλα κτήματα. Η πιεστική ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής οδήγησε την επαναστατική κυβέρνηση του 1922 στην άρση της συνταγματικής προϋπόθεσης προκαταβολής πλήρους αποζημίωσης των γαιοκτημόνων και στην αναγκαστική απαλλοτρίωση του συνόλου των τσιφλικιών ως το 1932 (Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα: Θεσσαλία- Νέες Χώρες 1909-1922»). Στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 6, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 279-282.

²⁸ Στ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό... ό.π.*, σ. 40-44.

Οι εργάτες οργανώνονται ταξικά και συνδικαλιστικά καταλαμβάνοντας το χώρο που απομένει (αν απομένει). Ορισμένες εποπτικές και λειτουργικές παρατηρήσεις στο σημείο αυτό:

1/ (αναφορικά με τα τεκμήρια) Το Εργατικό Κέντρο της Καρδίτσας ιδρύεται μόλις στις αρχές του '35, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει αρχείο της προπολεμικής περιόδου, όπως και στα Τρίκαλα, όπου ενώ λειτουργούσε από το 1920, το αρχείο του δυστυχώς δε σώζεται. Έπρεπε συνεπώς να περιοριστούμε στα στοιχεία για τη σύσταση των σωματείων που διαθέτει το Πρωτοδικείο Καρδίτσας.

2/ Δεν αναφερόμαστε σε βιομηχανικούς εργάτες, όπως ήδη επισημάναμε. Μέχρι τον πόλεμο δεν καταγράφονται περισσότερες από 15 μηχανοκίνητες επιχειρήσεις, στην πλειοψηφία μύλοι, με ελάχιστο προσωπικό και μικρή ιπποδύναμη (είναι ενδεικτικό ότι αρτεργάτες και μυλεργάτες ιδρύουν κοινό σωματείο το 1923²⁹).

3/ Η Καρδίτσα δέχτηκε τον μικρότερο αριθμό προσφύγων³⁰ από όλη τη Θεσσαλία, γεγονός που σήμαινε ότι ο γνωστός καταλύτης των δημογραφικών και κοινωνικών αλλαγών απουσίαζε εδώ και ότι η μεσοπολεμική ιστορία της εργασίας ήταν προϊόν των τοπικών κοινωνικών δυνάμεων.

4/ Καθοριστική για την ανάπτυξη συνδικαλιστικής συνείδησης στάθηκε –όπως και στην υπόλοιπη χώρα- η συγκυρία του καπνού.

Οι καπνεργάτες ιδρύουν το πρώτο εργατικό σωματείο³¹ της πόλης και της επαρχίας το 1905, με δυναμικό 91 μελών³². Από μεταγενέστερες πηγές φαίνεται ότι η καταγωγή τους ποικίλε, με σημαντικά ποσοστά να αντιπροσωπεύουν Βλάχοι, Αγραφιώτες και Καραγκούνηδες.

Η καλλιέργεια του καπνού ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην επαρχία από την εποχή της Τουρκοκρατίας³³. Το 1882 το καπνοπάζαρο ήταν μία από τις 11 μόνιμες

²⁹ Ίσως ώθηση δόθηκε και από την εξαγορά του μεγαλύτερου μύλου της πόλης από τον ηπειρώτη Ιω. Κατσάρη, το 1922, οπότε άρχισε να αναβαθμίζεται. Το 1929 απασχολούσε 13 εργάτες, σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη (ΙΑ-ΕΤΕ, Σειρά «βιομηχανική πίστη» (34), υποσειρά 2, φακ. 26, εγγρ. 23).

³⁰ Δεν ξεπερνούσαν τα 300 άτομα (Μ. Sivignon, *Θεσσαλία...*, ό.π., σ. 185). Το 1923 ιδρύουν το Σύλλογο Μικρασιατών Προσφύγων, για τον οποίο δυστυχώς δεν διαθέτουμε καμιά πληροφορία εκτός από τον στόχο του, ο οποίος ήταν η «καλύτερευση της θέσεως των προσφύγων δια διαλέξεων [...] η ηθική υποστήριξις και η εξεύρεσις εργασίας εις τα μέλη» (Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία Πρωτοδικείου Καρδίτσης (1914-1994)», *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* τ. ΙΙ (1996), εκδ. Εταιρείας Καρδιτσιώτικων Μελετών, Καρδίτσα, σ. 421).

³¹ Δύο χρόνια πριν είχαν ιδρυθεί τα πρώτα επαγγελματικά σωματεία της πόλης: των εμπόρων και των κρεοπωλών.

³² Ο αριθμός τους ήταν σίγουρα πολύ μεγαλύτερος. Δύο χρόνια αργότερα, στην επαρχία Καρδίτσας απογράφονται 399 «καπνοκόπται, καπνοσυσκευασταί, σιγαροποιοί, καφφεκόπται, κατασκευασταί ταμβάκου», η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων εργαζόταν στις καπναποθήκες της πόλης. Ο αντίστοιχος πληθυσμός των επαρχιών Τρικάλων ήταν 60, Μαγνησίας 424, Φαρσάλων 73 και Λάρισας 87. (Υπουργείο Εσωτερικών, *Στατιστικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, (επιμέλεια Γ. Χωματιανού), Αθήνα 1909, τ. 2, σ. 335, 342, 349, 356). Σε απόλυτους αριθμούς, Βόλος και Καρδίτσα συγκέντρωναν τον μεγαλύτερο αριθμό απασχολούμενων αυτής της κατηγορίας στη Θεσσαλία, προσεγγίζοντας μάλιστα την επαρχία Αττικής, όπου απογράφονται 496 άτομα (στο ίδιο. Όπως παρατίθεται στο: Α. Αντωνίου- Κ. Μπρέγιαννη, «Η Θεσσαλία από την αυγή του 20^{ου} αιώνα έως την επιβολή της Μεταξικής δικτατορίας: πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων», *Θεσσαλία: θέματα ιστορίας*, εκδ. ΕΤΕΔΚ Λάρισας, Λάρισα 2006, σ. 299).

³³ Το 1877 η επαρχία Καρδίτσας παρήγαγε 1 εκ. οκάδες καπνό, από τον οποίο 50.000 καταναλώνονταν στην πόλη και η υπόλοιπη ποσότητα εξαγόταν (Χρ. Γ. Καλοκαιρινός, «Η Καρδίτσα τω έτει Εγίρας 1294 (1877)». Στο: Απ. Σαμαρόπουλος, *Οδηγός του νομού Καρδίτσης*, εκδ. ΕΛΛΑ, Λάρισα 1992 (1^η έκδοση Καρδίτσα 1901), σ. 80). Στην εικόνα της πόλης κυριαρχούσαν τότε τα χαμηλά πλίνθινα σπίτια και ανάμεσά τους τα «γιούρτια», φυτώρια καπνού έκτασης 400 περίπου τ.μ., αλλά και κανονικές φυτείες, οι καπνότοποι, έκτασης 2-3 στρεμμάτων συνήθως (από αδημοσίευτη έρευνα του Π. Κομπορόζου για το μουσείο πόλης του Δήμου Καρδίτσας). Ο αρχαιολόγος Αλ. Φιλαδέλφεας, περιέγραφε την κατάσταση με τα εξής χαρακτηριστικά: «...είναι δε η πόλις αυτή εντελώς ...καπνιστή».

αγορές της πόλης. Η σημασία του προϊόντος για το εμπορικό ισοζύγιο της χώρας μετά το 1881 οδήγησε στην κρατική του ενίσχυση και στην επέκταση της καλλιέργειας ως τις παραμονές του α' παγκοσμίου πολέμου. Σε πείσμα όσων προέβλεπαν ότι τα σιτηρά της Θεσσαλίας θα έπαιζαν ρυθμιστικό ρόλο για την ελληνική οικονομία, η παραγωγή του καπνού στην περιφέρεια δεκαπλασιάστηκε μεταξύ 1894 και 1917, συνεισφέροντας περίπου το ¼ της πανελλήνιας σε όλο το διάστημα 1899-1929³⁴. Το 1901 το κύκλωμα του καπνού στην πόλη, εκτός από τους πολυάριθμους καπνοκαλλιεργητές και καπνεργάτες περιλάμβανε 26 καπνεμπόρους, 4 καπνομεσίτες και 19 καπνοπώλες καθώς και τους 6 συνολικά υπαλλήλους του κρατικού καπνεργοστασίου³⁵. Οι καπνέμποροι έφτασαν τους 32 το 1908 και τους 37 το 1910, ενώ πολλοί από αυτούς ασχολούνταν με εξαγωγές στην Ευρώπη, στην Αμερική και στην Αίγυπτο³⁶. Μεγάλες καπναποθήκες είχαν ιδρύσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 ο γνωστός Εβραίος μεγαλέμπορος της Θεσσαλονίκης Κάρολος Αλλατίνι και ο Καρδίσιώτης Παν. Παπαλόπουλος³⁷. Σημαντική για την οικονομία της πόλης υπήρξε και η ίδρυση κρατικού καπνεργοστασίου από το 1883 με σκοπό τη συγκέντρωση, την «εμπορική» επεξεργασία των καπνών της επαρχίας (διαλογή, κόψιμο) και εν μέρει την παραγωγή χειροποίητων τσιγάρων από –ειδικευμένους– εργάτες και –ανειδίκευτες– εργάτριες, ώστε να προωθηθούν στα καπνεργοστάσια του Βόλου για τυποποίηση ή στην τοπική αγορά για κατανάλωση αντίστοιχα.

Το 1915 οι καπνεργάτες αποτελούσαν το 22% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και το 86% των εργατών της πόλης ή 472 άτομα σε σύνολο 549. Το 56% είχε ηλικία 21-40 ετών, το 26% 16-20 ετών και το 12% 9-15 ετών. Οι άνω των 40 αποτελούσαν ποσοστό μόλις 5%³⁸. Την αύξηση αυτή ακολούθησαν και οι επενδύσεις σε καπναποθήκες³⁹ από εύπορους Καρδίσιώτες καπνέμπορους, όπως οι Αλλαμανής, Γκούμας, Στάνας, Παλαμιώτης κ.α., ως τις παραμονές του α' παγκοσμίου πολέμου.

Ως το 1928⁴⁰, το ποσοστό των καπνεργατών στο σύνολο των εργατών της πόλης μειώθηκε στο 65% περίπου, όχι όμως και ο απόλυτος αριθμός τους (499 άτομα σε σύνολο 790). Από την πηγή αυτή λανθάνει ωστόσο ένα σημαντικό ποσοστό εργατικής δύναμης, καθώς δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι δεν είχαν συμπληρώσει το 21 έτος της ηλικίας τους. Οι καπνεργάτες αποτελούσαν τότε το 15% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της πόλης, ενώ το κύκλωμα παραγωγής, επεξεργασίας και εμπορίας του καπνού ξεπερνούσε το 20%, ποσοστό αρκετά υψηλότερο από τον

Καπνά, καπνά, καπνά, πανταχού όπου κι αν στρέψητε...η Καρδίτσα θα πάθει από τα καπνά ως αι Πάτραι με τη σταφίδα...» (Αλ. Φιλαδέλφειας, *Ακτίνες εκ της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1897, σ. 115).

³⁴ Σωκρ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα. Η περιφερειακή διάσταση*, Παν/μιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 223, 228, 229. Μ. Siviñon, *Θεσσαλία...*, σ. 158-159.

³⁵ Από τους 26 καπνεμπόρους, οι 6 ήταν Οθωμανοί, ενώ αρκετοί κατάγονταν από άλλες πόλεις, όπως ο Βόλος και ο Δομοκός (Απ. Σαμαρόπουλος, *Οδηγός του νομού Καρδίτσας*, εκδ. ΕΛΛΑ, Λάρισα 1992 (1^η έκδοση Καρδίτσα 1901), σ. 75, 82-85). Πρβλ. με τους 6 καπνεμπόρους, 2 καπνοκόπτες, 12 καπνοφυτευτές και 2 καπνοπώλες, οι οποίοι καταγράφονται επίσημα το 1882 (*Εκλογικός κατάλογος ... 1882 .ο.π., επεξεργασμένα στοιχεία*).

³⁶ Ν. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος 1908-9 & Οδηγός της Ελλάδος 1910-11*, σ. 1153 & 1018 αντίστοιχα.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά συμβόλαιο αρ. 1225/1882 του Αρ. Βασιαρδάνη.

³⁸ *Δημοτολόγιο Δήμου Καρδίτσας 1915... ό.π.*. Στην πηγή αυτή δε γίνεται καμία διάκριση σε ειδικευμένους και μη.

³⁹ Ήταν επιβλητικά τριώροφα λιθόκτιστα και τουβλόκτιστα κτήρια, από τα οποία δεν σώζεται πλέον κανένα.

⁴⁰ Πρωτοδικείο Καρδίτσας, *Εκλογικός κατάλογος του Δήμου Καρδίτσας του Νομού Τρικάλων*, (χ.τ.), 1928. Το πλεονέκτημα της πηγής αυτής είναι η διάκριση ανάμεσα σε απλούς καπνεργάτες, που είναι η συντριπτική πλειοψηφία, και σε δύο περίπου δεκάδες ειδικευμένων (καπνοκόπτες, καπνοτεχνίτες, καπνοουργούς, σιγαροποιούς), όσους δηλαδή επιβίωσαν μετά τον περιορισμό της επεξεργασίας του καπνού, τον οποίο επέβαλε η διεθνής αγορά από τα τέλη του 1924.

πανελλήνιο μέσο όρο⁴¹. Η διεθνής κάμψη της αγοράς σε βάρος των ανατολικών καπνών συμπάρσυρε και την αγορά της Καρδίτσας. Ήδη στις παραμονές του α' παγκοσμίου πολέμου η κρίση υπερπαραγωγής είχε προκαλέσει πτώση των τιμών κατά 50%. Μέσα σε μία δεκαετία οι καπνοπαραγωγοί, από «αληθή πανήγυρη» λόγω της καλής σοδειάς το 1911, βρέθηκαν σε δύσκολη θέση από «μεγάλη αζητησία»⁴². Η προσαρμογή στις νέες συνθήκες συνεπάγονταν μείωση του κόστους, άρα μικρότερη επεξεργασία και κατάργηση των καλύτερα αμειβόμενων ειδικοτήτων. Στην κατάσταση αυτή έπρεπε να προστεθεί η αλματώδης αύξηση των τιμών και η έλλειψη βασικών καταναλωτικών ειδών από την αγορά, φαινόμενα που συχνά υπέκρυπταν κερδοσκοπικές τάσεις. Η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει και, εκτός από τους καπνεργάτες, συμπάρσυρε μικροϊδιοκτήτες και ακτήμονες καπνοκαλλιεργητές⁴³.

Ο πανελλήνιος κανόνας⁴⁴ που θέλει τους καπνεργάτες ως τους μαχητικότερους και καλύτερα οργανωμένους συνδικαλιστές ισχύει και στην Καρδίτσα, γεγονός που σχετίζεται με την συντριπτική αριθμητική τους υπεροχή, τις ιδιαίτερα ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας αλλά και την ισχυρή επιρροή των κομμουνιστών, με τους οποίους ταυτίζονταν στη συλλογική συνείδηση. Η συγκέντρωση πολλών ατόμων στις καπναποθήκες εννοούσε ιδιαίτερα τις έντονες πολιτικές συζητήσεις και διευκόλυνε τη διάδοση της νέας ιδεολογίας. Πρόεδρος των καπνεργατών υπήρξε άλλωστε από το 1914 ο Γιώργης Σιάντος, μετέπειτα γραμματέας του Κ.Κ.Ε. και στέλεχος του ΕΑΜ.

Οι πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις⁴⁵ εκδηλώθηκαν στην Καρδίτσα με πρωταγωνιστές τους καπνεργάτες, το 1909, έτος μεγάλων κοινωνικών αναταραχών λόγω της κλιμάκωσης του αγροτικού ζητήματος. Η έντονη συνδικαλιστική δράση τους δεν περιοριζόταν άλλωστε διαχρονικά σε αιτήματα του κλάδου αλλά του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, όπως συνέβαινε και σε πανελλήνια κλίμακα⁴⁶. Λίγο μετά την επανάσταση στο Γουδί, όταν η κυβέρνηση ανακοίνωσε σχέδιο κατάργησης του πρωτοδικείου προκαλώντας την αντίδραση όλων των σωματείων της πόλης με πρωτοστάτη το δικηγορικό σύλλογο, οι καπνεργάτες δεν δίστασαν να διαχωρίσουν τη θέση τους οργανώνοντας αντισυλλαλητήριο, με το αιτιολογικό ότι ο ανορθωτικός αγώνας της Επανάστασης απαιτούσε θυσίες⁴⁷. Η υπερβολική φορολογία που επέβαλε στα διακινούμενα εμπορεύματα (μέχρι 25% της αξίας τους) το λιμάνι του Βόλου και η κατασπατάλησή της σε έργα που δεν διευκόλυναν το εμπόριο, όπως δρόμους και προκυμαίες μέσα στην πόλη του Βόλου, τους έκανε να εξεγερθούν μαζί με όλον τον εργατικό κόσμο, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου. Η τρικαλινή εφημερίδα «Αναγέννησις» καλούσε τους υπόλοιπους Θεσσαλούς να τους μιμηθούν. Η κανονιστικού χαρακτήρα κοινωνική παρέμβαση, στον απόηχο του κινήματος στο

⁴¹ Υπολογίζεται ότι το 1929 το 1/7 του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας ασχολούνταν με την παραγωγή, την επεξεργασία και το εμπόριο του καπνού (Σωκρ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία». Στο: Χρ. Χ'ιώσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 219).

⁴² Τρικαλινές εφημερίδες *Αναγέννησις* 21/7/1911 και *Θάρρος*, 3/5/1921 αντίστοιχα.

⁴³ Το 1926 ιδρύονται η «Ένωσις αποκαταστάσεως αστέγων και ακτημόνων καπνοκαλλιεργητών Καρδίτσας» καθώς και η «Ένωσις αποκαταστάσεως μικροϊδιοκτητών και ακτημόνων καπνοκαλλιεργητών Καναλιών». (Ιω. Κατσκοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία Πρωτοδικείου Καρδίτσας (1914-1994)», *Καρδιτσιώτικα Χρονικά* τ. II (1996), Εταιρεία Καρδιτσιώτικων μελετών, Καρδίτσα, σ. 440).

⁴⁴ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα». Στο: Χρ. Χ'ιώσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας...*, ό.π., σ. 316. Σωκρ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», ό.π., σ. 222.

⁴⁵ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972 (7^η έκδοση), σ. 184-190.

⁴⁶ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία...», ό.π., σ. 319.

⁴⁷ Εφ. *Σκριπ*, 30/9/1909.

Γουδί, έθετε σε αμφισβήτηση την υφιστάμενη ιεραρχική σχέση λιμανιού-ενδοχώρας, κωδικοποιημένη στο σύνθημα «δούλοι των Βολιωτών μη κοιμάσθε»⁴⁸.

Τον ίδιο χρόνο εκδηλώθηκαν και οι πρώτες απεργίες με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας⁴⁹. Η ψήφιση του νομοσχεδίου «περί Κυριακής αργίας και εορτών» τον Νοέμβριο του 1909 από την κυβέρνηση Μαυρομιχάλη και η καθυστέρηση εφαρμογής του πυροδότησαν νέες κινητοποιήσεις στις αρχές του 1910⁵⁰. Οι καπνεργάτες ζητούσαν περιορισμό των εργάσιμων ωρών σε 8 το χειμώνα και 10 το καλοκαίρι, κατάργηση της νυχτερινής εργασίας, η οποία στερούσε μεροκάματα από ορισμένους, αύξηση των ημερομισθίων και βελτίωση της επεξεργασίας των συσκευαζόμενων καπνών, έτσι ώστε να αυξηθεί η ζήτησή τους. Το πρόβλημα της εξαγωγής ανεπεξέργαστων, το οποίο θα γινόταν σύντομα η αιχμή των διεκδικήσεών τους, είχε προκύψει ήδη 3 χρόνια πριν, όταν ο μεγάλος καπνεμπορικός οίκος Σαρκεζιάν, εδραιωμένος σε ολόκληρη τη Θεσσαλία, άρχισε να αγοράζει καπνά και να τα στέλνει ανεπεξέργαστα στην Αίγυπτο, παράδειγμα που προμηγύονταν να ακολουθήσουν και άλλοι⁵¹. Η άρνηση των καπνεμπόρων να ικανοποιήσουν τα αιτήματα αυτά οδήγησε 100 περίπου άτομα σε απεργία, στις 12 Ιανουαρίου 1910. Η «Αναγέννησις» καλούσε τις αρχές και τους εμπλεκόμενους να βρουν άμεση και δίκαιη λύση, γιατί το ζήτημα είχε αντίκτυπο όχι μόνο σε καπνεργάτες και καπνεμπόρους αλλά στο σύνολο της κοινωνίας. Ακολούθησαν απανωτά συλλαλητήρια στην κεντρική πλατεία με στόχο να εξαναγκαστούν οι απεργοσπάστες να συμμετέχουν στις κινητοποιήσεις και οι καπνεμπόροι να υποχωρήσουν, χωρίς όμως αποτέλεσμα⁵².

Το Αύγουστο του ίδιου έτους οι καπνεργάτες της Καρδίτσας επεξεργάζονται υπόμνημα με θέματα «το πρώτον ίσως συζητηθέντα εν Ελλάδι υπό παρομοίου μάλιστα σωματείου», όπως η ίδρυση ταμείου σύνταξης εργατών, η μείωση του ωραρίου και η επιβολή φόρου στον εξαγόμενο ανεπεξέργαστο καπνό ως μέτρο για την αντιμετώπιση της αυξανόμενης ανεργίας⁵³. Παράλληλα με αυτά του κλάδου εξακολουθούν να προωθούν αιτήματα ευρύτερου κοινωνικού και οικονομικού ενδιαφέροντος, όπως η παραμονή τάγματος στρατού στην πόλη, συμπράττοντας με τα επαγγελματικά και πολιτιστικά σωματεία⁵⁴. Το καλοκαίρι του 1910 οργανώνονται συνδικαλιστικά και οι εμποροϋπάλληλοι με σκοπό να διεκδικήσουν την εφαρμογή εργατικών νόμων, οι οποίοι παρέμεναν ανενεργοί για τον κλάδο τους, όπως η αργία της Κυριακής. Η φιλοβασιλική «Αναγέννηση» προσπαθούσε να κεντρίσει υπέρ τους το λαϊκό αίσθημα, επισημαίνοντας πόσο επιζήμια για την πνευματική τους καλλιέργεια ήταν η πολύωρη κοπιαστική εργασία και η αναγκαστική αποχή «από παντός ωφελίμου και αναψυκτικού, από παντός καλού και αγαθού», και ιδίως την εκκλησία, την οποία μετά βίας επισκέπτονταν 3 φορές το χρόνο⁵⁵.

Το Σεπτέμβριο του 1912 κατέβηκαν σε απεργία διαρκείας οι υπάλληλοι του καπνοκοπητηρίου με αίτημα την αντικατάσταση του διευθυντή λόγω κακής συμπεριφοράς με αποτέλεσμα να κλείσουν τα καπνοπωλεία της πόλης. Ο εμπορικός

⁴⁸ Εφ. *Αναγέννησις*, 5/12/1909.

⁴⁹ Γ. Κορδάτος, *Ιστορία ...*, ό.π.

⁵⁰ Εφ. *Σκρίπ*, 12/11/1909 & εφ. *Αναγέννησις*, 8/1/1910.

⁵¹ Εφ. *Σκρίπ*, 21/1/1910. Σύμφωνα με την *Αναγέννηση*, ο Σαρκεζιάν ήταν ο κύριος υπαίτιος για την αδυναμία εύρεσης συμβιβαστικής λύσης (εφ. *Αναγέννησις*, 18/1/1910).

⁵² Εφ. *Αναγέννησις*, 13, 15, 17 & 18/1/1910.

⁵³ Εφ. *Αναγέννησις*, 18 & 19/8/1910.

⁵⁴ Εφ. *Αναγέννησις*, 9/9/1910.

⁵⁵ Εφ. *Αναγέννησις*, 11/9/1910.

σύλλογος παρενέβη ζητώντας να ανατεθεί προσωρινά η διεύθυνση του καπνοκοπηρίου σε κάποιον οικονομικό υπάλληλο, μέχρι να λήξει η απεργία ⁵⁶.

Η έντονη συνδικαλιστική δράση του εργατικού κέντρου Βόλου (1908) ως το 1919 επηρέασε πιθανότατα σε μεγάλο βαθμό και την διαμόρφωση της συνείδησης των εργατών της Καρδίτσας⁵⁷. Δυστυχώς η απουσία σχετικών ανταποκρίσεων σε τρικαλινές και αθηναϊκές εφημερίδες δεν επιτρέπει να παρακολουθήσουμε λεπτομερειακά τις τοπικές εξελίξεις στο κρίσιμο διάστημα 1912-1919. Ως τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία του εργατικού και επαγγελματικού κόσμου της Καρδίτσας θα οργανωθεί συνδικαλιστικά βάσει του νόμου «περί σωματείων»⁵⁸. Τα πολυπληθέστερα εργατικά σωματεία⁵⁹ της πόλης ήταν οι υποδηματοεργάτες και τσαρουχοεργάτες⁶⁰ (1911), οι κτιστεργάτες⁶¹ (1912), οι εμποροραπτεργάτες (1920) και τέλος οι αρτεργάτες μαζί με τους μυλεργάτες (1923)⁶². Το 1920 οργανώνονται συνδικαλιστικά σε αυτόνομο σωματείο και οι σιγαροποιοί⁶³. Τα δύο ενωμένα χέρια και το σύνθημα «εργάται ενωθείτε» στη σφραγίδα τους εικονογραφούν την αγωνία τους εν όψει του ορατού πλέον κινδύνου της υποκατάστασής τους λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων ή –στην καλύτερη περίπτωση– του υποβιβασμού τους σε ανειδίκευτους εργάτες⁶⁴. Στο μεταξύ, από το 1918, οι καπνέμποροι περνούν στην αντεπίθεση, ιδρύοντας τον καπνεμπορικό σύνδεσμο.

Την άνοιξη του 1920 οι καπνεργάτες κατέβηκαν σε απεργία διαρκείας. Τον συμβιβασμό ανέλαβε ο Πεδινός Σύνδεσμος. Οι καπνεργάτες υποχώρησαν στο αίτημα των αυξήσεων χάριν του οκταμισάωρου, αλλά οι διαπραγματεύσεις ναυάγησαν όταν οι καπνέμποροι επικαλέστηκαν την έλλειψη συνεννόησης με άλλα καπνεμπορικά

⁵⁶ Εφ. *Εμπρός*, 2 & 8/9/1912. Η ανεξέλεγκτη δράση του διευθυντή είχε προκαλέσει αντιδράσεις και παλαιότερα. Δύο χρόνια πριν, ο πολιτικός σύλλογος ζητούσε με επιστολή του στο υπουργείο οικονομικών «ίνα περιστείλη τον υπερβολικόν ζήλον του... προς ανακάλυψιν λαθραίων, όστις ανά τας οδούς ενεργεί αδιακρίτως ερεύνας, προκαλών επεισόδια» (Εφ. *Αναγέννησις*, 23/9/1910).

⁵⁷ Λακωνική αναφορά στο Γ. Κορδάτος, *Ιστορία...*, ό.π., σ. 147.

⁵⁸ Ο Ν. 281/1914 «περί σωματείων», ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου στο πλαίσιο των μέτρων της περιόδου 1911-1920, με σκοπό την πρόληψη κοινωνικών αναταραχών. Η εργατική και κοινωνική νομοθεσία που θεσμοθετήθηκε αυτή την περίοδο στόχευε στη συναίνεση όλων των κοινωνικών ομάδων και στην εθνική ομοψυχία ενόψει την πραγματοποίησης του οράματος της εθνικής ολοκλήρωσης. Χρ. Αγριαντώνη, «Εξαρση και κρίση: η οικονομία της περιόδου 1909-1922». Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου...*, ό.π., τ. 6, σ. 109. Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα». Στο: Χρ. Χ'ιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 330. Σχετικά με τον πατερναλιστικό συνδικαλισμό που προωθούσε ο Ελ. Βενιζέλος, βλ. επίσης Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999 (1η έκδοση 1976), σ. 33.

⁵⁹ Στην περίοδο 1914-1919 ιδρύονται και πολυάριθμα επαγγελματικά σωματεία, δραστηριότητα που κάμπτεται όσο τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα της ακρίβειας και του πληθωρισμού που ακολούθησαν τον α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Καταστροφή εντείνονται. Ο κύκλος κλείνει με το δευτεροβάθμιο συνδικαλιστικό τους όργανο, την «Ομοσπονδία επαγγελματιών Καρδίτσας», το 1926 (Ιω. Κατσιοβόρδος «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1996, σ. 442).

⁶⁰ Η ακριβής τους επωνυμία ήταν «Σύλλογος υποδηματοποιών και τσαρουχοποιών εργατών Καρδίτσας «Η Αλληλοβοήθεια». Η σημαία του ήταν κόκκινη και η σφραγίδα του εικόνιζε δύο ενωμένα χέρια (Ιω. Κατσιοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1995, σ. 343).

⁶¹ Αμμοκονιαστές, κτίστες, λιθοξόοι, ελαιοχρωματιστές, σοβατζήδες και ασβεστοχρίστες αποτελούσαν το 1928 ποσοστό 6,5% του εργατικού πληθυσμού της πόλης, εργάτες και εργατικοί το 11% (*Εκλογικός κατάλογος... 1928*, ό.π.).

⁶² Το σωματείο τους προσχώρησε αμέσως στην Πανεργατική (εφ. *Ριζοσπάστης*, 11/4/1923).

⁶³ Ιω. Κατσιοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία ...», ό.π., τ. Ι (1995), σ. 364. Διαλύθηκε από το Πρωτοδικείο ως ανενεργό το 1957.

⁶⁴ Χρ. Αγριαντώνη- Γ. Μ. Πανσεληνά, «Η Ελληνική οικονομία: διεθνής κρίση και εθνικός προστατευτισμός». Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, τ. 7, σ. 125. Σωκρ. Πετμεζάς, «Αγροτική οικονομία», ό.π., σ. 221.

σωματεία, αποζητώντας, σύμφωνα με τον Γ. Σιάντο, την «τελείαν εξόντωση των εργατών»⁶⁵. Τα αιτήματα των καπνεργατών της Καρδίτσας υιοθετήθηκαν και από το Β' πανελλαδικό συνέδριο της ΓΣΕΕ, λίγους μήνες αργότερα (Αθήνα, 27/9-4/10/1920)⁶⁶. Το χειμώνα του 1920 οι μαζικές απολύσεις, η μείωση των ημερομισθίων που προκαλούσε η δυσανάλογη αύξηση του πληθωρισμού και η πείνα λόγω της σιτοδείας οδήγησαν τους καπνεργάτες στο Βόλο και σε άλλες πόλεις σε βανδαλισμούς καπναποθηκών και επεισόδια, με στόχο την απαγόρευση εξαγωγής ανεπεξέργαστων. Σε συλλαλητήρια λόγω του οξύτατου προβλήματος επιβίωσης, κατεβαίνουν το Νοέμβριο του 1920 και οι καπνεργάτες της Καρδίτσας, χωρίς όμως εκδηλώσεις βίας⁶⁷. Σε ένδειξη συμπαράστασης, ο Δήμος Καρδίτσας ψήφισε τη διανομή 15.000 δρχ. ως βοήθημα για τις γιορτές των Χριστουγέννων⁶⁸. Εν τω μεταξύ το ταραγμένο κλίμα ενέτεινε η παρατεταμένη διακοπή ρεύματος και η επιλεκτική ηλεκτροδότηση που εφάρμοζε το εργοστάσιο Σταματόπουλου το Δεκέμβριο του 1920 οδηγώντας σύσσωμη την πόλη στους δρόμους. Οι διαδηλωτές ζητούσαν να υποστηριχθεί ο δήμαρχος στην εφαρμογή της σύμβασης, να υποχρεωθούν οι ανάδοχοι να επεκτείνουν το δίκτυο ηλεκτροδότησης, να τοποθετηθούν σε όλους τους καταναλωτές ηλεκτρομετρητές και να παραμείνει σταθερή η τιμή του ρεύματος⁶⁹.

Το 1921 άνοιγε με νέες απεργίες των καπνεργατών, αυξήσεις σε είδη πρώτης ανάγκης και συχνά κρούσματα αισχροκέρδειας⁷⁰. Το Φλεβάρη του 1921, η Φιλόπτωχος Αδελφότητα της πόλης ευαισθητοποιήθηκε οργανώνοντας φιλανθρωπική χοροεσπερίδα για την οικονομική τους ενίσχυση. Η άρνηση των καπνεργατών να δεχτούν την προσφορά κατοπτρίζει την πεποίθηση ότι το ζήτημα αφορούσε αποκλειστικά εκείνους και την κεντρική εξουσία, όχι το κοινωνικό σώμα, το οποίο δεν μπορούσε –ούτε έπρεπε– να υποκαθιστά το κράτος⁷¹. Το Μάρτιο του 1921 πραγματοποιήθηκε στην Καρδίτσα το πρώτο θεσσαλικό εργατοαγροτικό συνέδριο. Στα θέματα του συνεδρίου κυριαρχούσαν αιτήματα εργατικά όσο και αγροτικά, όπως η απαγόρευση εξαγωγής ανεπεξέργαστων καπνών, η σύσταση ένωσης των «εργατών βιομηχάνων με τους εργάτες της γης», η αλλαγή του συστήματος φορολόγησης του καπνού, η άμεση αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών χωρίς αποζημίωση, η ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η εκτέλεση υδραυλικών έργων κ.ά.⁷² Η ανάγκη για συντονισμένη δράση, αλληλεγγύη, ανάπτυξη εργατικής συνείδησης και πνευματική καλλιέργεια ήταν, σύμφωνα με το καταστατικό, οι λόγοι που οδήγησαν καπνεργάτες, κτιστεργάτες και υποδηματεργάτες στην ίδρυση του πρώτου δευτεροβάθμιου συνδικαλιστικού οργάνου της πόλης, της «Πανεργατικής», το 1922, έτος το οποίο αποτέλεσε τομή στα συνδικαλιστικά πράγματα σε πανελλήνια κλίμακα⁷³. Ο ρόλος της

⁶⁵ Εφ. Ριζοσπάστης, 3 & 5/5/1920.

⁶⁶ Εφ. Ριζοσπάστης, 6/10/1920.

⁶⁷ Εφ. Αναγέννησις, 25/11/1920.

⁶⁸ Εφ. Αναγέννησις, 16/12/1920.

⁶⁹ Εφ. Αναγέννησις, 9/12/1920.

⁷⁰ Η πώληση αγαθών σε τιμές πάνω από τις καθορισμένες με πρόφαση την δήθεν «ύψωση του συναλλάγματος, ως αν τα είδη, τα οποία πωλούσι σήμερα να τα ηγόρασαν αυτοί με υψωμένο συνάλλαγμα...» είχε ως αποτέλεσμα οι καταδικές εμπορών να γίνουν συνηθισμένο φαινόμενο (εφ. Θάρρος, 3/5/1921).

⁷¹ Εφ. Αναγέννησις, 26/2/1921.

⁷² Εφ. Ριζοσπάστης, 11/3/1921.

⁷³ Ως το 1922 οι καπνεργάτες εδραιώνονται ως κυρίαρχη συνδικαλιστική δύναμη σημειώνοντας σημαντικές νίκες στο ενεργητικό τους, ιδίως στο διάστημα 1911-1914, λόγω και της φιλοεργατικής στάσης των βενιζελικών κυβερνήσεων. Η περίοδος 1922-1929 αποτέλεσε τη ριζοσπαστικότερη του εργατικού κινήματος για τους επιπλέον λόγους της άφιξης των Μικρασιατών προσφύγων και της σκλήρυνσης της στάσης των καπνεμπόρων καθώς η απειλή μείωσης του ποσοστού επεξεργασμένων καπνών γινόταν όλο και πιο ορατή (Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία...», ό.π., σ. 317).

δεν ήταν να προωθεί αυστηρά συνδικαλιστικά αιτήματα, αλλά να αφουγκράζεται την κοινωνία. Έτσι, όταν το 1922 κύριο θέμα όλων των συζητήσεων ήταν η «ακρίβεια του βίου», αναζητούσε τις αιτίες της υπερβολικής αύξησης στην τιμή του ψωμιού και κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι αν η ΕΤΕ παραχωρούσε τη θέση της σε ιδιώτη-προμηθευτή, το αλεύρι θα έφτανε στην αγορά 20 λεπτά φθηνότερο η οκά⁷⁴.

Στο μεταξύ τα ημερομίσθια των καπνεργατών είχαν πέσει από 25 σε 10-15 δρχ. και οι καπνέμποροι απειλούσαν με κλείσιμο των καπνομάγαζων προκειμένου να επιβάλλουν τις περικοπές των αμοιβών⁷⁵. Το Δεκέμβριο του 1923 το κομμουνιστικό κόμμα πραγματοποίησε συλλαλητήριο με τη συμμετοχή 3.000 περίπου εργατών και αγροτών, οι οποίοι ψάλλοντας επαναστατικά τραγούδια και τη Διεθνή συγκεντρώθηκαν στην κεντρική πλατεία με το λάβαρο της Πανεργατικής και σημαίες. Οι ομιλητές Γ. Σιάντος –ήταν και γεν. γραμματέας της Πανεργατικής- και Ν. Ευαγγελόπουλος από το Βόλο από τον εξώστη του ξενοδοχείου «Ωραία Ελλάς» καταδίκασαν τα αστικά κόμματα «που επροκάλεσαν τους Ιμπεριαλιστικούς πολέμους της Ουκρανίας και Μικρασίας, από τους οποίους αιματοκυλίσθη όλη η νεολαία της χώρας επροσφυγοποιήθη όλος ο Έξω Ελληνισμός και υποχρεώθη ο εργατικός και αγροτικός λαός να πληρώσει όλα τα έξοδα αυτών με τους βαρυτάτους φόρους...»⁷⁶. Τον Ιούνιο του 1924 οι καπνεργάτες κατέβηκαν σε απεργία διαρκείας, ζητώντας να τους καταβληθούν πλήρως οι ημεραργίες, με αποτέλεσμα να ναυαγήσουν οι διαπραγματεύσεις με τους καπνεμπόρους. Παράλληλα σε απεργία είχαν κατέβει και οι σιγαροποιοί, ζητώντας την αντικατάσταση του διευθυντή του καπνοκοπητηρίου λόγω βάνουσης συμπεριφοράς, με αποτέλεσμα τα καπνοπωλεία να μείνουν κλειστά⁷⁷. Οι κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν με κύρια αίτημα την απαγόρευση εξαγωγής ανεπεξέργαστων και επιχειρήματα τη δυσφήμιση των ελληνικών καπνών στο εξωτερικό, την καταστροφή των παραγωγών και την ανεργία δεκάδων χιλιάδων οικογενειών καπνεργατών⁷⁸. Ο κίνδυνος άρσης του νόμου που είχε ψηφίσει η επαναστατική κυβέρνηση του 1922, σχετικά με την απαγόρευση εξαγωγής ανεπεξέργαστων καπνών, είχε γίνει πλέον άμεσος, λόγω της μείωσης των εξαγωγών καπνού τον προηγούμενο χρόνο, οδήγησε στους δρόμους όχι μόνο τους καπνεργάτες της Καρδίτσας αλλά και όλων των καπνοπαραγωγών πόλεων. Καπνεργάτες και καπνοπαραγωγοί οργάνωσαν από κοινού στις αρχές του Δεκέμβρη του 1924 συνέδριο με αφορμή τα επεισόδια στη Μακεδονία και με αιτήματα, εκτός από το πρωταρχικό, που αφορούσε τις εξαγωγές ανεπεξέργαστων, την προστασία της καπνοπαραγωγής, την εκτέλεση αντιπλημμυρικών έργων και έργων συγκοινωνίας, την ίδρυση γεωργικής τράπεζας κ.ά. Το συνέδριο θεωρήθηκε κρίσιμο για τις σχέσεις καπνεργατών-καπνοπαραγωγών, καθώς η επιτροπή που προέκυψε θα προωθούσε κοινά συμφέροντα, γεγονός το οποίο χαρακτηρίστηκε από το «Ριζοσπάστη» σταθμός στην ιστορία του εργατικού κινήματος. Επεισόδια προκλήθηκαν όταν το λόγο πήραν τα στελέχη του αγροτικού κόμματος Διον. Κουκορίκος και Χαρ. Δημακόπουλος με αποτέλεσμα τον τραυματισμό εργάτη και τη σύλληψη των δύο αγροτικών, οι οποίοι

⁷⁴ Επρόκειτο για την πιο κραυγαλέα περίπτωση κερδοσκοπίας. Αλευροβιομήχανοι και αλευροποιοί φρόντισαν να αγοράσουν έγκαιρα μεγάλες ποσότητες ντόπιου σταριού σε χαμηλή τιμή και στη συνέχεια προφασίστηκαν έλλειψη προκειμένου να εισαχθεί αμερικάνικο χαμηλότερης ποιότητας, το οποίο πέτυχαν να πωλείται ακριβότερα από το εγχώριο. Συνέχιζαν έτσι να πουλούν εγχώριο με την τιμή του εισαγόμενου. Όταν το δημόσιο κατάλαβε την απάτη, τους επέβαλε να το πουλούν μισό-μισό. Ωστόσο η εκτίμηση της τρικαλινής εφημερίδας «Θάρρος» ήταν ότι το κράτος θα έχανε έτσι κι αλλιώς, διότι το σιτάρι δεν επρόκειτο να ξοδευτεί και θα καταστρεφόταν στις αποθήκες ενώ ο λαός θα έτρωγε πολύ ακριβότερο ψωμί (Εφ. *Θάρρος*, 19 & 26/1/1922. Πρβλ. εφ. *Ριζοσπάστης*, 12/2/1923).

⁷⁵ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 6/7/1923.

⁷⁶ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 6/12/1923.

⁷⁷ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 29/6/1924.

⁷⁸ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 8/11/1924.

αφέθηκαν αμέσως ελεύθεροι. Η Πανεργατική διαμαρτυρήθηκε έντονα για τη μεροληψία του αστυνόμου και την ατιμωρησία των υπαιτίων. Το αντικομμουνιστικό «Σκριπ» έκανε λόγο για φιάσκο των κομμουνιστών, οι οποίοι ξυλοκοπήθηκαν από τους «υγιώς κρίνοντες τα πράγματα» καπνοπαραγωγούς, με αποτέλεσμα το σύνθημα «ζήτω η αγροτοεργατική κυβέρνηση!» να πέσει στο κενό⁷⁹. Την ίδια εποχή η απεργία των εργατών στο ηλεκτρικό εργοστάσιο του Σταματόπουλου βύθισε την πόλη στο σκοτάδι, όπως και τα γειτονικά Τρίκαλα. Η λίστα των αιτημάτων ήταν μακροσκελής, με τα σημαντικότερα να αφορούν τις αμοιβές, τις συνθήκες εργασίας και το ωράριο⁸⁰. Η αύξηση του τιμολογίου του ρεύματος, με το αιτιολογικό των υπέρογκων μισθών, οδήγησε το δήμαρχο να δημοσιεύσει κατάσταση αμοιβών του εργοστασίου λίγους μήνες αργότερα, κατηγορώντας ευθέως τον Σταματόπουλο ότι αδειοδοτείται παράνομα από το υπουργείο σε βάρος του κοινού⁸¹.

Το νέο δασμολόγιο, η άρση της απαγόρευσης εξαγωγής ανεπεξέργαστων και το νέο ενοικιοστάσιο στα τέλη του 1924 σήμαιναν μαζικές απολύσεις καπνεργατών και πυροδότησαν νέο κύμα κοινωνικών αντιδράσεων. Μέσα στο '25 η δράση των καπνεργατών γίνεται όλο και ριζοσπαστικότερη, με βανδαλισμούς καπναποθηκών και απεργίες διαρκείας, οι οποίες οδηγούν σε ποινικές διώξεις και φυλακίσεις, με βασικό αίτημα την αύξηση των μισθών. Στην αντιφορολογική εβδομάδα που διοργάνωσαν κομμουνιστές και εργάτες με συντονιστή τον Σιάντο μοιράστηκαν χιλιάδες προκηρύξεις και η συμμετοχή ξεπέρασε τα 3.000 άτομα. Τις τοπικές αστυνομικές δυνάμεις ενίσχυσε και τμήμα στρατού από τα Τρίκαλα ενώ πραγματοποιήθηκαν και συλλήψεις⁸². Η δήλωση της Πανεργατικής ότι θα κήρυττε γενική απεργία αλληλεγγύης προς τους άνεργους καπνεργάτες προκάλεσε την άμεση αντίδραση του στρατού και νέες συλλήψεις. Οι καπνέμποροι αρνήθηκαν να προσλάβουν τους άνεργους καπνεργάτες και η διοίκηση του σωματείου τους κατηγορήσε ότι στις αποθήκες τους έκρυβαν μεγάλες ποσότητες ανεπεξέργαστων, όπως διαπίστωσε και ο νομάρχης Τρικάλων σε σχετική έρευνα⁸³.

Τα επεισόδια στα Τρίκαλα με θύματα και τραυματισμούς εργατών και αγροτών, στις αρχές Φεβρουαρίου 1925, προκάλεσαν τις αντιδράσεις της Πανεργατικής, η οποία ζητούσε άμεση τιμωρία των αξιωματικών που διέταξαν πυρ. Ανάμεσα στα θύματα ήταν και αρκετοί παλαιοί πολεμιστές, γεγονός που προκάλεσε την αγανάκτηση της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Καρδίτσας⁸⁴. Στις διαμαρτυρίες για τις συλλήψεις του Σιάντου και άλλων στελεχών προστέθηκαν και εκείνες για τα πενιχρά ημερομίσθια των 40 δρχ., τα οποία είχε εξαφανίσει η ακρίβεια και την τρομοκρατία των αστυνομικών οργάνων⁸⁵. Τον Ιούνιο του 1925 οι καπνεργάτες των καπναποθηκών Καραμπέτσου και Παπαστράτου κατέβηκαν σε απεργία διαρκείας, η οποία κράτησε περίπου 20 μέρες και έληξε με συμβιβασμό, παρά την αρχική άρνηση των εργατών να δεχτούν την αύξηση των 5 δραχμών. Στο μεταξύ οι άνεργοι

⁷⁹ Εφ. *Αναγέννησις*, 1/12/1924, *Θεσσαλική Φωνή & Εμπρός*, 2/12/1924, *Ριζοσπάστης* 30/11, 6 & 14/12/1924. Πρβλ. εφ. *Σκριπ*, 9/12/1924.

⁸⁰ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή* 16/9/1924. Παρόμοιες κινητοποιήσεις πραγματοποιούνταν και στο ηλεκτρικό εργοστάσιο των Τρικάλων την ίδια εποχή (Μ. Κλιάφα, «Το εργατικό κίνημα στα Τρίκαλα (1900-1960)». *Τρικαλινά* 23 (2003), 294).

⁸¹ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 10/1/1925.

⁸² Εφ. *Ριζοσπάστης*, 3/1/1925.

⁸³ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 14/1/1925.

⁸⁴ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 3/2/1925. Τα επεισόδια άρχισαν όταν επαναστατημένοι κάτοικοι του χωριού Καστράκι απαίτησαν άμεση απαλλοτρίωση των μοναστηριακών κτημάτων των μονών Μετεώρου και Βαρλαάμ με την απειλή να τα καταλάβουν οι ίδιοι. Βλ. Μ. Κλιάφα, *Τρίκαλα: από τον Σείφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τύπο της εποχής*, τ. Β' 1911-1940, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1998, σ.214- 215.

⁸⁵ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 21/2, 13, 27/3 & 19/6/1925.

καπνεργάτες που έχουν απομείνει είναι ελάχιστοι, καθώς οι περισσότεροι έχουν ήδη αναζητήσει δουλειά σε άλλες πόλεις⁸⁶.

Η δημοτικότητα του Σιάντου θα αυξηθεί κατακόρυφα ιδίως μετά τη σύλληψή του: στις δημοτικές εκλογές του 1925, τις πρώτες, στις οποίες θα λάβει μέρος το ΚΚΕ, θα συγκεντρώσει ποσοστό 25,6%.

Η τεράστια επιρροή του ΚΚΕ στον εργατικό κόσμο έπρεπε να καμφθεί με κάθε τρόπο. Η απάντηση στη ριζοσπαστικοποίηση της Πανεργατικής ήρθε με την ίδρυση του ανεξάρτητου (;) σωματείου καπνεργατών «Η Εργασία», το 1925⁸⁷. Η ίδρυση του Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών τον επόμενο χρόνο σηματοδοτεί την οργανωμένη κρατική προσπάθεια ελέγχου τους, καθώς είχαν αρχίσει να θεωρούνται ιδιαίτερα επικίνδυνοι και η δράση τους έπρεπε να καμφθεί⁸⁸. Η προσπάθεια κάμψης του δυναμισμού τους από το κράτος παίρνει και πιο ύπουλες μορφές, όπως η άρνηση έγκρισης των συνδρομών του σωματείου στην Καπνεργατική Ομοσπονδία, από τον επόπτη εργασίας, λόγω «ατασθαλιών» και η σωματική έρευνα των καπνεργατών στο τραίνο, τον Αύγουστο του '26, όταν η ομάδα τους μετέβαινε στο 7^ο καπνεργατικό συνέδριο, στη Θεσσαλονίκη⁸⁹.

Εν τω μεταξύ κινητοποιήσεις είχαν πραγματοποιήσει μέσα στο 1925 και οι σιδηροδρομικοί. Στην καταστρατήγηση του δώρου απάντησαν με 15μερη απεργία πανθεσσαλικής εμβέλειας, η οποία προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Τα επαγγελματικά σωματεία της πόλης ζήτησαν να μειωθούν τα υπέρογκα κόμιστρα και να βελτιωθούν οι συγκοινωνίες, δεινά τα οποία απέδιδαν εν μέρει στους απεργούς. Σενάρια όπως η άρνηση παροχής ιατρικής περίθαλψης, πώλησης φαρμάκων και παροχής στέγης προς τους «ρεφορμιστές» σιδηροδρομικούς από τα σωματεία των γιατρών, των φαρμακοποιών και των ξενοδόχων αντίστοιχα, έκαναν την ομοσπονδία τους να μιλά για κράτος χειρότερο από αυτό των άγριων Ζουλού και έλλειψη στοιχειώδους αλληλεγγύης⁹⁰. Οι Θεσσαλοί σιδηροδρομικοί κατέβαιναν σε απεργίες από το 1882 με κλαδικά πάντα αιτήματα, όχι μόνο οικονομικού αλλά και θεσμικού και διοικητικού χαρακτήρα, συνήθως με επιτυχία. Το '10 είχαν συμπαρασταθεί στους κολλήγους, το '17 κέρδισαν σημαντική αύξηση μισθού, το '20 κατάφεραν μετά από μια σθεναρή 26μερη απεργία να ικανοποιηθούν και τα 60 αιτήματά τους⁹¹. Με βάση τα εργασιακά τους κεκτημένα, δεν είναι περίεργο το γεγονός ότι διεκδικούν το δωρο, σε μια εποχή που ενώ έχει θεσμοθετηθεί από το 1914, οι εργαζόμενοι δεν δείχνουν διατεθειμένοι να το επιβάλλουν στους εργοδότες⁹².

Κλαδικά αιτήματα προβάλλουν μέσα στο 1926 και οι υποδηματεργάτες⁹³. Παρά τα επεισόδια και τις αποδοκιμασίες που εκδηλώθηκαν σύμφωνα με το «Ριζοσπάστη» από εργάτες, αγρότες και πρόσφυγες κατά την επίσκεψη του Ιω. Μεταξά στην πόλη

⁸⁶ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 25, 26 & 29/6, 6 & 12/7/1925.

⁸⁷ Ο Ριζοσπάστης το κατήγγειλε ως αντιδραστικό σωματείο και όργανο των καπνεμπόρων με σκοπό να διασπάσει την ενότητα των καπνεργατών (Εφ. *Ριζοσπάστης*, 13/11/1928)

⁸⁸ Το ΤΑΚ επέβαλε τη χρήση επαγγελματικού βιβλιαρίου και τη μη ελεύθερη πρόσβαση στο επάγγελμα ως μέτρο για την «αποσυμφόρηση» του χώρου σύμφωνα με τον Φουντανόπουλο (Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία...», *ό.π.*, σ. 318.

⁸⁹ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 15/8/1926.

⁹⁰ Η απάντηση των γιατρών ήταν ότι η απεργία αυτή απέκλεισε νοσούντες από την ιατρική τους περίθαλψη. Δήλωναν ότι θα υποβάλουν υπόμνημα στον πανελλήνιο ιατρικό σύλλογο ώστε τα μέτρα «εκ μέρους όλων των ιατρικών συλλόγων της Ελλάδος έναντι των απεργούντων να είναι ανάλογα και εξ ίσου σκληρά προς τα μέτρα των απεργούντων» (Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 12 & 15/3/1925).

⁹¹ Ζ. Πρωτοπαπάς- Στ. Τσάτσος- Δ. Κολιός, *Η ιστορία του σιδηροδρομικού συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα*, τ. Α', 1882-1940, εκδ. Πανελληνίας Ομοσπονδίας Σιδηροδρομικών Ελλάδας, Αθήνα 1995, σ. 31, 38, 60, 61, 62, 64-65, 70, 162, 207, 221, 281, 283, 363-4.

⁹² Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία...», *ό.π.*, σ. 334.

⁹³ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 25/9/1926.

τον Οκτώβριο του 1926⁹⁴, το κόμμα των «ελευθεροφρόνων» κατέλαβε τις 2 από τις 6 βουλευτικές έδρες στις εκλογές που ακολούθησαν. Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου οι καπνεργάτες συγκάλεσαν συνδιάσκεψη όλων των εργατικών, καπνοπαραγωγικών και επαγγελματικών σωματείων της πόλης καταλήγοντας ότι η κρίση δεν έπληττε πλέον μόνο εκείνους αλλά όλες τις παραγωγικές τάξεις και ζήτησαν την καταβολή ημεραργιών και επιδομάτων για την ανακούφιση των ανέργων και την ενίσχυση του Ταμείου Ασφάλισης Καπνεργατών⁹⁵.

Η Πανεργατική ασχολήθηκε μέσα στο '27 με το φλέγον ζήτημα της επέκτασης της πόλης, συγκαλώντας σύσκεψη όλων των σωματείων και ορίζοντας εκπρόσωπο, ο οποίος θα ερχόταν σε επαφή με το Δήμο και το υπουργείο συγκοινωνιών⁹⁶. Στο μεταξύ οι καπνεργάτες αντιμετώπιζαν νέα επιδείνωση των συνθηκών εργασίας, με παραβιάσεις του δώρου, ανάθεση εργασιών ανδρών σε γυναίκες και απολύσεις εργατριών που αρνούσαν να κάνουν δουλειές που αδυνατούσαν. Η ίδρυση του συντηρητικού ή «ανεξάρτητου» -σύμφωνα με την ορολογία του- καπνεργατικού σωματείου «Η εργασία» από το 1925 είχε ως αποτέλεσμα τη διάσπαση των καπνεργατών και τις συχνές δημόσιες αντεγκλήσεις. Η πολεμική του σωματείου είχε αιχμή τα κρατικά βοηθήματα, τα οποία, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του, μοιράζονταν αποκλειστικά σε «ιδεολόγους», δηλαδή κομμουνιστές, μέλη του (παλιού) Καπνεργατικού Συνδέσμου. Δεν παρέλειπαν να ευχαριστούν δημόσια καπνεμπόρους, όπως τον Κ. Σακκά, ο οποίος δέχτηκε να προσλάβει άνδρες στην αποθήκη «εις ην είχε γυναίκας και δεν είχε ανάγκη εργατών», παρότι εκεί «δεν επεξεργάζονται καπνά ειμί μόνον γυρίζουν, εργασίαν ήτις γίνεται δια γυναικών», σχόλιο που παραπέμπει στον τυπικό καταμερισμό «άνδρες-ειδικευμένη» - «γυναίκες-ανειδίκευτη» εργασία⁹⁷. Ο Καπνεργατικός Σύνδεσμος απαντούσε απαριθμώντας πολυάριθμα περιστατικά καταστρατήγησης εργασιακών δικαιωμάτων με κύριο τις χαμηλές αμοιβές: δέτες πληρώνονταν ως καθαριστές, 23χρονοι ως παιδιά κοκ.⁹⁸. Στις πανθεσσαλικές τους συσκέψεις, συνέχιζαν να ασχολούνται με την κοινωνική ασφάλιση και την προστασία του προϊόντος⁹⁹. Ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς του '27 πυροδότησε νέες αντιδράσεις. Η απαγόρευση συγκεντρώσεων μέσα στην πόλη και η παρουσία ισχυρών δυνάμεων χωροφυλακής και στρατού από τα Τρίκαλα είχε ως αποτέλεσμα το πλήθος να συγκεντρωθεί τελικά στο Πανσίλυπο -βρισκόταν τότε στα όρια της πόλης- όπου τους μίλησε ο βουλευτής του Ενιαίου Μετώπου Σταυρίδης¹⁰⁰.

Λίγο μετά τη ψήφιση του συντάγματος, το οποίο εγκαινίαζε την πρώτη ελληνική δημοκρατία (1927-1935), η συνέλευση των καπνεργατών απηύθυνε νέο υπόμνημα στην κυβέρνηση ζητώντας εκτός από την ικανοποίηση των αιτημάτων του κλάδου, την αποφυλάκιση των εργατών, την επάνοδο των εξόριστων, άρτια περίθαλψη και συμμετοχή εκπροσώπων της ομοσπονδίας στο ΤΑΚ¹⁰¹. Νέες αντιδράσεις της Πανεργατικής με στόχο τα φορολογικά μέτρα και το ενοικιοστάσιο, τον Αύγουστο του 1927, δεν είχαν πλέον τη συμπαράσταση των επαγγελματιών της πόλης¹⁰². Ο

⁹⁴ Εφ. Ριζοσπάστης, 28/10/1926.

⁹⁵ Εφ. Ριζοσπάστης, 1/12/1926.

⁹⁶ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 3/1/1927.

⁹⁷ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 22/3/1927.

⁹⁸ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 23/1/1927.

⁹⁹ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 23/1/1927.

¹⁰⁰ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 3/5/1927.

¹⁰¹ Εφ. Ριζοσπάστης, 14/7/1927.

¹⁰² Η Ομοσπονδία Επαγγελματιών Καρδίτσης είχε ιδρυθεί το 1926 από τα σωματεία των υποδηματοποιών-σανδαλοποιών, κουρέων, αρτοποιών, κρεοπωλών, καφεζαχαροπλαστών, οινομαγείρων, ραπτών και τον εμπορικό σύλλογο (Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία ...» ό.π., 1996, σ. 442).

Βενιζελισμός ήταν άλλωστε στο απόγειό του και τοπικά, όπως έδειξαν οι βουλευτικές εκλογές τον Αύγουστο του 1928, στις οποίες εκλέχθηκε μόλις ένας αντιβενιζελικός. Σε συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε ομιλητής ήταν ο βουλευτής του Ενιαίου Μετώπου Χαϊνόγλου¹⁰³. Στο μεταξύ οι άνεργοι της πόλης είχαν ξεπεράσει τους 800. Η Πανεργατική ζήτησε από το δήμο ενίσχυση 150.000 δρχ., την οποία ο φιλελεύθερος δήμαρχος Αστ. Αλλαμανής αρνήθηκε με το επιχείρημα ότι ο δήμος ήταν χρεωμένος. Οι εργάτες αποφάσισαν τότε να απευθυνθούν στο δημοτικό συμβούλιο παρουσία αντιπροσωπείας τους, γεγονός που τον ανάγκασε να ζητήσει την παρέμβαση της αστυνομίας¹⁰⁴.

Η επιβολή μονοπωλίου καπνού προκάλεσε αντιδράσεις των καπνοπαραγωγών μέσα στο 1928. Ο πρόεδρος των Καπνικών Οργανώσεων Ελλάδος σε ομιλία του στην αίθουσα του ξενοδοχείου «Άρνη» είπε τα εξής χαρακτηριστικά: «Η Καρδίτσα, αι περιφέρειαι αυτής αποτινάξασαι τον ζυγόν του μαύρου εκείνου δεσποτισμού του αφέντη, χειραφετηθείσαι κατόπιν των υπερανθρώπων αγώνων των πολιτικών των από τον απαίσιον και δουλοπρεπή εκείνον εφιάλτην του παραγωγού κολίγου ουδόλως προτίθενται να επανέλθουν πάλιν εις μίαν χειροτέραν αύριον, πιστεύουν αδιστάκτως ότι η παραγωγή, η ελευθερία, η προσφορά και η ζήτησις των έργων των τιμών χειρών των είναι απόλυτον κτήμα μιας εξελιχθείσης κοινωνίας...»¹⁰⁵. Το σχέδιο ψήφισης του «Ιδιώνυμου» από την πανίσχυρη κυβέρνηση Βενιζέλου στα τέλη του 1928 προκάλεσε σύσκεψη όλων των διοικητικών συμβουλίων της Πανεργατικής με θέμα τη διασπάθιση του ιδρώτα των εργατών από το ΤΑΚ και τη λευκή τρομοκρατία σε βάρος της εργατικής τάξης. Οι καπνεργάτες ζητούσαν ακόμη τροποποίηση του κανονισμού του ΤΑΚ ώστε να δικαιούνται επιδόματα όλοι οι εργάτες ανεξάρτητα από τις ημέρες εργασίας, αλλαγή του συστήματος ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ώστε να μπορούν να επιλέγουν το γιατρό της αρεσκείας τους, χορήγηση διπλού επιδόματος Χριστουγέννων κ.ά.¹⁰⁶

Στο μεταξύ η διάσπαση της ΓΣΕΕ, το Φεβρουάριο του 1929 βρίσκει τα εργατικά κέντρα Βόλου, Λάρισας και τους εργάτες της Καρδίτσας στο πλευρό της «Ενωτικής» ΓΣΕΕ που πρόσκεινταν στο ΚΚΕ¹⁰⁷. Οι εργάτες της Καρδίτσας κήρυξαν νόθο το Δ' συνέδριο της ΓΣΕΕ και καταδίκασαν τη στάση της διοίκησης του ΤΑΚ, η οποία χαρακτήριζε απεργούς τους απολυμένους του καπνεργοστασίου Νασιάκου, παρότι ο ίδιος ο εργοδότης είχε γράψει στα βιβλιάρια τους ότι απολύθηκαν. Κατήγγελλαν ότι μετά την άρση της απαγόρευσης εξαγωγής ανεπεξέργαστων η ανεργία για τους καπνεργάτες όλης της Θεσσαλίας κυμαίνονταν πλέον 7-8 μήνες το χρόνο και ότι με την ψήφιση του «ιδιώνυμου» δρομολογούνταν η διάλυση των εργατικών οργανώσεων και η πλήρης εξάρτηση των εργατών από τους εργοδότες. Ζητούσαν

¹⁰³ Ανήκε στους λεγόμενους «κεντριστές» και μαζί με τους Μάξιμο και Σκλάβο αποτελούσαν την εκδοτική ομάδα του περιοδικού «Σπάρτακος», η οποία από το Δεκέμβριο του 1928 θεωρήθηκε όργανο της αριστερής αντιπολίτευσης και τα μέλη της διαγράφηκαν από το ΚΚΕ (Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία...*, ό.π., σ. 90).

¹⁰⁴ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 31/12/1927.

¹⁰⁵ Εφ. *Εμπρός*, 8 & 20/7/1928.

¹⁰⁶ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 20/12/1928.

¹⁰⁷ Η επικράτηση των σταλινικών στο Γ' τακτικό συνέδριο του ΚΚΕ το Μάρτιο του 1927, είχε ως αποτέλεσμα τη διαγραφή πολλών αριστερών διανοουμένων, όπως ο Κορδάτος, ο Μάξιμος και την ισχυροποίηση εργατοσυνδικαλιστικών στελεχών, όπως ο Σιάντος, ο οποίος προάγεται από τότε σε μέλος του πολιτικού γραφείου. Όταν οι αντιπρόσωποι της γραμμής του ΚΚΕ αναγκάστηκαν να ιδρύσουν ξεχωριστή ομοσπονδία μετά τον αποκλεισμό τους στο Δ' συνέδριο της ΓΣΕΕ, η οποία ελέγχονταν πλέον από τους βενιζελικούς, η επιρροή του Σιάντου ήταν καταλυτική για τον έλεγχο των εργατών της Καρδίτσας (βλ. Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία...*, ό.π., σ. 84-93. Για την περίπτωση των Τρικάλων που συντάσσεται με τη συντηρητική ΓΣΕΕ, βλ. Μ. Κλιάφα, «Το εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 295).

επιδόματα ανεργίας ίσα προς τα $\frac{3}{4}$ του βασικού μισθού, διαχειριστικούς ελέγχους σε όλα τα υποκαταστήματα του ΤΑΚ, αλλαγή της σύνθεσης του Δ.Σ. κά.¹⁰⁸

Η γενικευμένη οικονομική κρίση οξύνθηκε ακόμη περισσότερο μέσα στο 1929, όπως δείχνει η ίδρυση σωματίου απόρων και αστέγων, οι χρεοκοπίες μικροεπαγγελματιών και οι συχνές «τυχαίες» πυρκαγιές σε καταστήματα, σπίτια, καπναποθήκες και σπαρμένους αγρούς, προκειμένου οι ιδιοκτήτες να εισπράξουν την ασφάλεια¹⁰⁹. Οι αντιδράσεις των καπνεργατών συνεχίστηκαν με υπομνήματα διαμαρτυρίας, καταγγελίες για καπνεμπόρους που πλήρωναν γλίσχρα μεροκάματα, παραβίαζαν το οκτάωρο και έβαζαν όργανά τους να ανοίγουν συζητήσεις την ώρα της δουλειάς για να δημιουργούν προστριβές και να προκαλούν την παρέμβαση της αστυνομίας και συλλήψεις εργατών¹¹⁰. Το μεγαλύτερο πλήγμα επέφερε η απειλή διάλυσης της «Εργατικής Βοήθειας Ελλάδος»¹¹¹ και η απόφαση του ΤΑΚ να αποκλείσει καπνεργάτες που εργάζονταν σε μικρά καπνεργατικά κέντρα, όπως η Καρδίτσα, από επιδόματα ανεργίας, δίνοντας αφορμή για νέο κύμα αγανάκτησης και κατηγορίες για υποκίνηση της κατάστασης από καπνεμπόρους που προσπαθούσαν να επωφεληθούν. Η συγκέντρωση 600 καπνεργατών το Σεπτέμβριο του 1929 μπροστά στο τοπικό υποκατάστημα του ΤΑΚ παράγιο να αποβεί μοιραία για το διευθυντή, ο οποίος την τελευταία στιγμή απέφυγε το λιντσάρισμα, καθώς κατάφερε να διαφύγει από το παράθυρο και να κρυφτεί σε γειτονικό γκαράζ¹¹². Η διεκδίκηση διπλών επιδομάτων για τα Χριστούγεννα του 1929 και η άρνηση του τμηματάρχη του ΤΑΚ να στείλει το τηλεγράφημα στα κεντρικά με τη δικαιολογία ότι χρειαζόνταν πολλά χρήματα θα κατέληγαν σε νέα επεισόδια. Παρενέβη τελικά αστυνομικός, ο οποίος ζήτησε να σταλεί το τηλεγράφημα προκειμένου να μη διασαλευτεί η τάξη. Οι καπνεργάτες ζήτησαν ακόμη από τον τμηματάρχη, ο οποίος είχε έρθει για διαχειριστικό έλεγχο, να τον παρακολουθεί και εκπρόσωπός τους, αλλά εκείνος αρνήθηκε¹¹³. Εκτός από τα παράπονα για τα χαμηλά επιδόματα του ΤΑΚ δεν έλλειπαν και οι εσωκομματικές διαμάχες ανάμεσα σε «σταλινικούς» και «λικβινταριστές» αριστερούς αλλά και οι ευθείες επιθέσεις στους εκπροσώπους του αγροτικού κόμματος¹¹⁴ που διεμβόλιζαν το όραμα της «αγροτοεργατικής

¹⁰⁸ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 9 & 13/11, 20/12/1928.

¹⁰⁹ Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», *ό.π.*, 1997, σ. 241. Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 4/5/1929 & *Ριζοσπάστης*, 25/6/1929. Οι συχνοί εμπρησμοί, ιδίως από το Μάιο και μετά είχαν οδηγήσει αρκετές ασφαλιστικές εταιρείες να δηλώσουν ότι «απέχουν των εργασιών των στην Καρδίτσα, σιγά σιγά δε θα αποχωρήσουν όλοι...» (Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 25 & 26/8/1929).

¹¹⁰ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/5 & 3/9/1929. Το καπνεργατικό ζήτημα έμπαινε άλλωστε πανελλήνια στην τρίτη φάση του (1929-1937) σύμφωνα με τον Κ. Φουντανόπουλο, με βασικό σύμπτωμα την υποκατάσταση της ανδρικής από τη γυναικεία εργασία (Φουντανόπουλος, «Εργασία...», *ό.π.*, σ. 318).

¹¹¹ Το σωματείο διέθετε 44 οργανώσεις σε όλη την Ελλάδα. Η απόπειρα ίδρυσης παραρτήματος του σωματίου στην Καρδίτσα το 1927 είχε απορριφθεί με το πρόσχημα της ασυμβατότητας προς τον αστικό κώδικα από το πρωτοδικείο (Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα...», *ό.π.*, 1997, σ. 231). Το υπουργείο οικονομικών, σε έλεγχο που είχε διενεργήσει το Νοέμβριο του 1927 κατέληγε ότι «ο σκοπός της... θα εθεωρείτο καθαρώς φιλανθρωπικός, αν αυτή δεν διέθετε αρκετά χρηματικά ποσά υπέρ των εξορίστων, ούς η πολιτεία θεωρούσα επικινδύνους δια την δημοσίαν τάξιν έθεσεν αυτούς εκτός νόμου...» (Εφ. *Εμπρός*, 15/11/1927).

¹¹² Εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 & 17/9/1929.

¹¹³ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 8/12/1929.

¹¹⁴ Το αγροτικό κόμμα είχε πρωτοεμφανιστεί το 1923, εξασφαλίζοντας μάλιστα 4 έδρες στις εκλογές τον επόμενο χρόνο. Το 1926 ιδρύθηκε το αγροτικό ριζοσπαστικό κόμμα, το οποίο συγκέντρωσε πολλούς Θεσσαλούς αγροτιστές, όπως οι ο Αλ. Μέρος, Δ. Χατζηγιάννης, Α. Παγκούτσος, Δ. Κουκορίκος και Αθ. Ζουναλής. Το παράρτημα της Καρδίτσας ιδρύθηκε το 1929 με πρωτεργάτες τους Δ. Κουκορίκο και Απ. Βογιατζή. Η μεγάλη ιδεολογική ανομοιογένεια του κόμματος οδήγησε στη διάσπασή του, στα τέλη του 1930. Η Καρδίτσα, η Δράμα και η Θεσσαλονίκη ήταν στη σφαίρα επιρροής της ομάδας Γαβριηλίδη-Χατζηγιάννη-Αβράσογλου (Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία...*, *ό.π.*, σ. 69, υποσ. 54).

κυβέρνησης». Τα περισσότερα πυρά συγκέντρωνε ο εκδότης της εφημερίδας «Ανατολή» και ιδρυτής της Λαϊκής Βιβλιοθήκης Απ. Βογιατζής, τον οποίον χαρακτήριζαν «σοσιαλφασιστή», «αγροτοκάπηλο», «ψευτοαγροτιστή» και «συμφεροντολόγο δικηγορίσκο»¹¹⁵. Στη σύσκεψη που οργάνωσε το τοπικό παράρτημα του αγροτικού κόμματος με επικεφαλής τους Κουκορίκο και Βογιατζή στο ξενοδοχείο «Αρνη» τον Ιούνιο του 1930 εκπρόσωπος της Πανεργατικής πήρε με την άδεια των παρευρισκόμενων αγροτών το λόγο για να καυτηριάσει την πολιτική του Βενιζέλου και να θυμίσει ότι οι εργάτες εξακολουθούσαν να είναι στο πλευρό των αγροτών. Ο Βογιατζής του αντέτεινε ότι η διαφορά μεταξύ τους ήταν μεγάλη, διότι «οι πρώτοι πάνε με ένοπλο εξέγερση να καταλάβουν την εξουσία ενώ οι δεύτεροι... με το κοινοβούλιο»¹¹⁶.

Η κατάσταση των οικοδόμων δεν ήταν καλύτερη. Η ανεργία τους έφτανε ως και 9 μήνες το χρόνο. Τα χρέη, τα χαμηλά μεροκάματα και ο ανταγωνισμός με τους φθηνότερους και λιγότερο απαιτητικούς Ηπειρώτες και Αγραφιώτες μαστόρους τους είχαν φέρει σε σημείο εξαθλίωσης¹¹⁷. Η απόγνωση, ένα χρόνο μετά τη διεθνή κρίση του '29, οδήγησε 100 εργάτες σε συγκέντρωση στο εργοτάξιο της εθνικής οδού Καρδίτσας-Αγρινίου προκειμένου να εργαστούν με τη βία. Οι διαβεβαιώσεις του διευθύνοντος, ότι δεν υπήρχε δουλειά γι' αυτούς, δεν στάθηκαν ικανές να τους απομακρύνουν και χρειάστηκε η παρέμβαση της αστυνομίας¹¹⁸.

Παρά τις απαγορεύσεις, οι καπνεργάτες συνέχιζαν να συμμετέχουν σε πανελλαδικές απεργίες, όπως εκείνη που πραγματοποιήθηκε σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους 19 Θεσσαλονικείς συναδέλφους τους, οι οποίοι κατέβηκαν σε απεργία πείνας το Φεβρουάριο του 1930¹¹⁹. Οι διαμαρτυρίες κατά της απόφασης του «ληστρικού» ΤΑΚ να αποκλείσει τους καπνεργάτες της Καρδίτσας από τα επιδόματα ανεργίας και να τους κατασχέσει τα βιβλιάρια συνεχίστηκαν το 1930 με συλλαλητήρια, όπως αυτό του Οκτώβρη, στο οποίο σημειώθηκαν συμπλοκές με την αστυνομία, τραυματισμοί και συλλήψεις εργατών¹²⁰. Στην απειλή διάλυσης της καπνεργατικής ομοσπονδίας, της Πανεργατικής και του συλλόγου «προοδευτικών» Σοφάδων αντέδρασαν με 24ωρη απεργία το Μάιο του 1930¹²¹. Στο εξής θα εμφανίζονταν αποφασιστικότερα και αιτήματα άλλων εργατικών σωματείων εκτός από τους καπνεργάτες, όπως και προσωπικές –άνωνμες– καταγγελίες αγανακτισμένων εργατών. Αρτεργάτες και υποδηματοποιοί αποφάσισαν να διαμαρτυρηθούν τον Ιούλιο του 1930 για τις συνθήκες εργασίας, οι οποίες ήταν χειρότερες από κάθε άλλη φορά¹²². Εργάτης στον αλευρόμυλο του Ιω. Κατσάρη κατήγγελλε ότι η δουλειά διαρκούσε όλο το 24ωρο με διάλλειμα 3-4 ωρών και φαγητό στο πόδι και ότι τα μεροκάματα ήταν ελεεινά¹²³. Στο ταπητουργείο Τσαγανόπουλου, το οποίο είχε ανοίξει μέσα στο 1931, απασχολούνταν κορίτσια 9-18

¹¹⁵ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 25/9/1929 & 8/1/1930.

¹¹⁶ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 17/6/1930. Τα χάσμα μεταξύ κομμουνιστών και αγροτικού κόμματος θα βάθαινε ακόμη περισσότερο μέσα στα επόμενα χρόνια, καθώς οι τελευταίοι τόνιζαν ότι ο αγώνας τους δεν απέβλεπε στο να δώσει στην αγροτική τάξη «κοινωνικήν μόνον δικαιοσύνην ... ηθικήν και υλικήν εξύψωσιν ...» αλλά και στο να συγκρατήσει τη χώρα από την πλήρη οικονομική καταστροφή «...Οτι ακριβώς λέει κι ο Βενιζέλος» (Εφ. *Ριζοσπάστης*, 29/9/1931).

¹¹⁷ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 22/9/1929.

¹¹⁸ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 18/3/1930. Το φαινόμενο εργάτες να προσπαθούν να εργαστούν διά της βίας ήταν διαδεδομένο στις αρχές της δεκαετίας του 1930 (Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία...», *ό.π.*, σ. 313).

¹¹⁹ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 15 & 27/2/1930.

¹²⁰ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 5, 10 & 20/10/1930.

¹²¹ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 21/5/1930. Το σωματείο «προοδευτικών» των Σοφάδων διαλύθηκε τελικά τον Νοέμβριο του 1931 (εφ. *Ριζοσπάστης*, 21/11/1931).

¹²² Εφ. *Ριζοσπάστης*, 1/7/1930.

¹²³ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 27/3/1932.

ετών δουλεύοντας 10-14 ώρας καθημερινά με ημερομίσθιο 25-70 δραχ. ενώ τους πρώτους 5 μήνες δεν πληρώθηκαν καν. Παράπονα έκαναν και οι εργαζόμενοι στην επισκευή του δρόμου προς Λάρισα, τον οποίο είχε αναλάβει ο εργολάβος Οικονόμου. Εργάζονταν 11 ώρες τη μέρα, αμείβονταν με 40-45 δραχ. και επιπλέον ήταν απλήρωτοι 15 μέρες. Οι οικογένειές τους λιμοκτονούσαν και ο επιστάτης τους έβριζε ελεεινά¹²⁴. Οι συνθήκες δεν ήταν καλύτερες για τους επισιτιστές. Εργάζονταν 16-18 ώρες τη μέρα με μοναδικές αργίες το Πάσχα και τα Χριστούγεννα, ανασφάλιστοι, με ημερομίσθιο 6-30 δραχ. ανάλογα με την ηλικία και το αντικείμενο της δουλειάς¹²⁵. Εκμεταλλευόμενος την ανεργία, Καρδιτσιώτης υποδηματοποιός, εργολάβος κατασκευής αρβυλών, ο οποίος απασχολούσε 50 τσαγκάρηδες, κανόνισε να πληρώνει 5 δραχ. λιγότερο το ζευγάρι από το ποσό, το οποίο είχε συμφωνηθεί στη δημοπρασία. Η διοίκηση του σωματείου προσπαθούσε να τον πείσει να τηρήσει τη συμφωνία¹²⁶.

Οι συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας ανέργων στα γραφεία της Πανεργατικής συνεχίστηκαν με κύρια αιτήματα τη χορήγηση επιδομάτων από το Δήμο, τη διανομή συσσιτίων, την κατάπαυση της τρομοκρατίας και την απελευθέρωση κομμουνιστών φυλακισμένων, χωρίς όμως επιτυχία και με αισθητά μικρότερο όγκο σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια¹²⁷. Το Νοέμβριο του 1931 οι επαγγελματικές οργανώσεις της Καρδίτσας, μετά από πρόσκληση της Πανεργατικής, επέδωσαν κοινό ψήφισμα κατά της απόφασης του ΤΑΚ να διακόψει τη χορήγηση επιδομάτων ανεργίας στους καπνεργάτες. Η σύμπραξη επικρίθηκε με δριμύτητα από τον «Ριζοσπάστη» καθώς το επιχείρημα από την πλευρά των επαγγελματιών («προς αποφυγήν σοβαρών γεγονότων») δεν απέιχε ουσιαστικά από την βενιζελική γραμμή¹²⁸. Προκειμένου να εντείνουν τις πιέσεις τους για τα επιδόματα, οι καπνεργάτες κατέβηκαν πεζή μαζί τις οικογένειές τους στο Βόλο¹²⁹.

Κτιστεργάτες, καπνεργάτες & Πανεργατική είναι τα «επικίνδυνα» σωματεία που θα εκκαθαριστούν μέσα στο 1932 βάσει του «Ιδιώνυμου», με αποτέλεσμα η δράση τους να καμφθεί και να πάψει πλέον να αποτυπώνεται στις πηγές. Ως το 1934 εξομαλύνθηκε και η κρίση του καπνού. Η ψήφιση του νόμου «περί προσλήψεως αρρένων εργατών δια την επεξεργασίαν της τόγκας», παρά την καθυστερημένη εφαρμογή του στα τέλη του '33 και η χορήγηση επιδομάτων ανεργίας από το ΤΑΚ ανακούφισαν κάπως τους άνεργους καπνεργάτες. Η «Καρδίτσα» του Απ. Βογιατζή δημοσίευε ευχαριστήριο προς τον Καρδιτσιώτη υπουργό δικαιοσύνης, Σπύρο Ταλιαδούρο για τη μεσολάβηση στην ψήφιση του νόμου¹³⁰. Δύο μήνες πριν υποδηματοποιοί και καπνεργάτες κατέβηκαν σε απεργία για παραβίαση του δώρου, οι τελευταίοι σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους καπνεργάτες της Καβάλας¹³¹. Στην Καρδίτσα είχαν απομείνει ως τότε μόνο οι καπναποθήκες των Παππά και Νασιάκου, οι οποίοι είχαν υπογράψει μεταξύ τους «πρωτόκολλο τιμής», ώστε οι απολυμένοι του ενός, να μην προσλαμβάνεται από τον άλλο. Τον Ιούνιο του 1934, 15 τογκατζήδες υπάλληλοι του Παππά¹³² διώχτηκαν διότι ζήτησαν εφαρμογή του ωραρίου και αύξηση του μεροκάματου. Οι εργοδότες αρνούσαν να δεχτούν επιτροπή των εργατών και

¹²⁴ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 16/4/1932.

¹²⁵ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 23/4/1932.

¹²⁶ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/5/1931. Η αποκλειστική σχεδόν ανάθεση κατασκευής αρβυλών από τον Ελληνικό στρατό σε Καρδιτσιώτες και Τρικαλινούς αποδίδονταν στην επιρροή του Ν. Πλαστήρα και αργότερα του Γ. Κονδύλη (Εφ. «Καρδίτσα», 2/6/1934).

¹²⁷ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 & 26/10/1931.

¹²⁸ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 8/11/1931.

¹²⁹ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 21/11/1931.

¹³⁰ Εφ. *Καρδίτσα*, 14/10/1933.

¹³¹ Εφ. *Καρδίτσα*, 25/8/1933.

¹³² Στην καπναποθήκη του Παππά, το 1932, εργάζονταν 30 εργάτριες και 6 εργάτες με ημερομίσθιο μόλις 10-15 και 20-25 δραχ. αντίστοιχα (εφ. *Ριζοσπάστης*, 16/4/1932).

απέλυαν όποιον έκανε παρέα μαζί τους. Έτσι έχαναν τη δουλειά τους 1-2 άτομα τη μέρα¹³³. Το αποτέλεσμα ήταν να ενισχυθεί το αντικομμουνιστικό ρεύμα στον εργατικό κόσμο¹³⁴. Ο σύλλογος απόρων και αστέγων καπνεργατών, ιδρυμένος τον Οκτώβριο του 1933, ανέφερε ρητά στο καταστατικό του, ότι το διοικητικό συμβούλιο είχε δικαίωμα να διαγράφει «πάντα όστις πρεσβεύει τον κομμουνισμόν»¹³⁵. Παρόμοια ιδεολογική απόχρωση είχε και η «Καπνεργατική Ένωσις Καρδίτσης», η οποία ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου¹³⁶.

Στο μεταξύ τα σημάδια της διεθνούς οικονομικής κρίσης γίνονταν όλα πιο εμφανή, ιδίως μετά την χρεοκοπία της τράπεζας Τσαγανόπουλου, η οποία άφησε συνολικά χρέη 7,5 εκ. δρχ. και εκατοντάδες ακάλυπτους καταθέτες. Οι καταχρεωμένοι εργαζόμενοι ιδρύουν το Μάιο του 1933 σύλλογο, στόχος του οποίου ήταν «η προστασία και ενίσχυσις των εργαζομένων κατά πάσης εκμεταλλεύσεως εκ μέρους των κεφαλαιούχων και η ρύθμισις των ιδιωτικών χρεών κατά τρόπον δίκαιον και ωφέλιμον δια το κοινωνικόν σύνολον». Το σωματείο πραγματοποίησε το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου μαζί με τα αντίστοιχα άλλων πόλεων συνέδριο στη Θεσσαλονίκη¹³⁷.

Το πρόβλημα των απόρων αστέγων εξακολουθούσε να είναι οξύ το 1935. Το νεοσύστατο τότε Εργατικό Κέντρο εξέφραζε την αγανάκτησή του για την άρνηση του νομάρχη Τρικάλων να καταβάλει το ποσό που είχε εισπράξει για τους άνεργους της επαρχίας. Η επιτροπή εράνου αποφάσισε να ζητήσει από τους ιδιοκτήτες κινηματογράφου να αυξήσουν τα εισιτήρια κατά 1 δραχμή για δέκα μέρες προκειμένου να ενισχύσει τον έρανο¹³⁸. Διεκδικούσε ακόμη την επιτόπια επεξεργασία του καπνού διότι «υπερχίλιοι καπνεργάται εντόπιοι έχουν εκπατρισθή κατά μέγα μέρος και αναγκάζονται σήμερα να διαμένουν μακράν των οικογενειών δια να εργάζονται εις καπνεμπορικά κέντρα», σύμφωνα με τον πρόεδρό του¹³⁹. Και όσοι απέμειναν, προσαρμόστηκαν σε μια αγορά που δεν παρείχε τα εχέγγυα για αποκλειστική απασχόληση: ήταν «κατά την μεγίστην αναλογίαν ...και καπνοκαλλιεργηταί και μικροϊδιοκτήται ασχολούμενοι και με άλλας εργασίας ...» σε αντίθεση με τους καπνεργάτες μεγαλουπόλεων, όπως η Πάτρα, ο Πειραιάς και ο

¹³³ Εφ. Ριζοσπάστης, 30/6/1934.

¹³⁴ Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται και από μεγάλη εσωκομματική αντιπαράθεση στο ΚΚΕ, καθώς επιβάλλεται η γραμμή του «σοσιαλφασισμού» (όποιος δεν ήταν κομμουνιστής θεωρούνταν σοσιαλφασιστής), η παλιά ηγεσία, μαζί τους και ο «σταλινικός» Σιάντος, παραμερίζεται χάριν εκείνης που επέβαλε η Κομμουνιστική Διεθνής και το ΚΚΕ εν τέλει αποδυναμώνεται, εγκλωβισμένο σε εσωκομματικές έριδες, χάνοντας σε σημαντικό βαθμό την επιρροή του στα εργατικά στρώματα. «Οι μαρξιστές έχασαν την εργατική τάξη και η εργατική τάξη τον μαρξισμό», όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Αγγ. Ελεφάντης (*Η επαγγελία...*, ό.π., σ. 104-121, κυρίως 120. Τοπικά, η απώλεια επιρροής του ΚΚΕ εκδηλώθηκε επίσης με την ίδρυση πολλών νέων εργατικών σωματείων στις παραμονές της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου (Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1998, σ. 352, 357-361, 365, 368.

¹³⁵ Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1997, σ. 273.

¹³⁶ Επιβίωσε σίγουρα ως τη δεκαετία του 1970. Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1997, σ. 275.

¹³⁷ Εφ. Ριζοσπάστης, 20/8/1933. Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1997, σ. 271.

¹³⁸ Εφ. Ριζοσπάστης, 23/12/1935.

¹³⁹ Στο διάστημα 1926-1950 μεταδημοτεύουν 45 οικογένειες καπνεργατών, με κύριους προορισμούς το Βόλο και τη Θεσ/νίκη (από 11), την Αθήνα και τις Σέρρες (από 4), τη Λάρισα (3), την Καβάλα, την Καστοριά, την Κοζάνη και τη Λαμία (από 2), και τέλος το Κιλκίς, την Πάτρα, την Ξάνθη και τον Πειραιά (από 1). Οι περισσότερες περιπτώσεις εντοπίζονται στη δεκαετία του '30 (19), και ακολουθούν η δεκαετία του '20 (15) και του '40 (10). Αρχείο Δήμου Καρδίτσας, Δημοτολόγιο Δήμου Καρδίτσης 1915 (επεξεργασμένα στοιχεία). Δεν θα ήταν λίγοι όσοι εργάζονταν αλλού εποχικά και οι οικογένειές τους εξακολουθούσαν να είναι εγκατεστημένες στην Καρδίτσα καθώς και όσοι επέλεξαν να μη μεταφέρουν τα πολιτικά τους δικαιώματα στις πόλεις που μετοίκησαν.

Βόλος, οι οποίοι βιοπορίζονταν αποκλειστικά από τον καπνό και τα επιδόματα ανεργίας του ΤΑΚ¹⁴⁰.

Δ. Συγκλίσεις και αντιπαραθέσεις

Η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών προχωρούσε αργά στο διάστημα 1917-1919 δίνοντας έδαφος στις αντιδράσεις τόσο κομμουνιστών εργατών όσο και αντιβενιζελικών αγροτικών. Οι πρώτοι, οργανωμένοι στο ΣΕΚΕ από το 1918, με όργανο το «Ριζοσπάστη», υποστήριζαν τη διοίκηση του νεοσύστατου αγροτικού συλλόγου¹⁴¹, κατηγορώντας τους βουλευτές¹⁴² των επαρχιών Τρικάλων, Καρδίτσας και Καλαμπάκας για κατάχρηση της εμπιστοσύνης του αγροτικού πληθυσμού. Οι αποκηρυγμένοι αγροτικοί βουλευτές επέστρεφαν τα πυρά στον πρόεδρο του γεωργικού συλλόγου χαρακτηρίζοντάς τον καταχραστή και κάπηλο του αγροτικού κινήματος¹⁴³. Η προσχώρηση αγροτικών πολιτικών της επαρχίας στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο στις παραμονές των εκλογών του 1920 έκανε το βενιζελικό «Θάρρος» να μιλά για διάσπαση του αγροτικού κόσμου από «Καράδες και Μπούσδρηδες αποτελέσαντες πολιτικήν συμμοριάν...»¹⁴⁴. Το Υπουργείο Γεωργίας συνιστούσε στους αγρότες «ν' αποφεύγουν...την μεσολάβησιν τρίτων προσώπων διά τας υποθέσεις των» υπονοώντας τους συνδικαλισμένους εργάτες, και να καταφεύγουν «...εις το γραφείον Εποικισμού... το οποίον με επαινετόν ζήλον εργάζεται διά την ευόδωσιν της αποστολής των συνεταιρισμών»¹⁴⁵. Τη συνεργασία εργατών-αγροτών υπέβλεπε και η φιλοβασιλική παράταξη. Το Σεπτέμβριο του 1919 η «Αναγέννησις» έσπευδε να ενημερώσει ότι ο Γεωργικός Σύλλογος Καρδίτσας ζητούσε από την κυβέρνηση Βενιζέλου να απορρίψει τα νέα αιτήματα των καπνεργατών με το επιχείρημα ότι έπλητταν πολύ τα συμφέροντα των καπνοπαραγωγών γεωργών¹⁴⁶. Το γεγονός συνδέεται προφανώς με την ανατροπή του προέδρου του Συνδέσμου Κ.

¹⁴⁰ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 18/2/1937.

¹⁴¹ Μετά τη δικαίωση του αγροτικού αγώνα, το 1910, και την προσχώρηση των αγροτικών βουλευτών στο κόμμα των Φιλελευθέρων, ο Πεδινός Σύνδεσμος διαλύθηκε άτυπα και χρειάστηκε η επανασύστασή του με την επωνυμία «Γεωργικός Σύλλογος της επαρχίας Καρδίτσας», το 1917, με πρόεδρο τον Κ. Κουκούλη (Ιω. Κατσικοβόρδος, «Τα αναγνωρισμένα σωματεία...», ό.π., 1995, σ. 346).

¹⁴² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βουλευτή Καρδίτσας και μεγαλοκτηματία Δ. Μαλλιόπουλου, υπέρμαχου των δικαιωμάτων των αγροτών, όπως αποτυπώνεται και στον κανονισμό των κτημάτων του (1901). Το 1910 ο Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος Καρδίτσας τον ανακήρυξε μέγα ευεργέτη αλλά 4 χρόνια αργότερα τον αποκήρυξε ως επίορκο όταν διαφώνησε ως βουλευτής με την πρόταση εγκατάστασης προσφύγων και αποκατάστασης κολίγων στις νέες χώρες και στη Θεσσαλία.

¹⁴³ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 17/12/1918.

¹⁴⁴ Εφ. *Θάρρος*, 15/8/1919. Οι Χρ. Καράς και Δ. Μπούσδρας υπήρξαν πρωτεργάτες του αγροτικού κινήματος στα Τρίκαλα και στην Καρδίτσα αντίστοιχα. Συγκεκριμένα ο Δ. Μπούσδρας, (1876-1858), δικηγόρος από το Προάστιο Καρδίτσας, εκλεγμένος 6 φορές βουλευτής, ξεκίνησε με το λαϊκό συνδυασμό των νέων ντόπιων επιστημόνων, το 1905, πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Πεδινού Γεωργικού Συνδέσμου το 1909 θριαμβεύοντας ως αγροτικός στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1910, για να προσχωρήσει στη συνέχεια στο κόμμα του Βενιζέλου (1912, 1915) και να ταχθεί με τους αντιβενιζελικούς του Γούναρη το 1920. Εκλέχθηκε γεροϋσιαστής ως αγροτικός το 1929. Ως πρόεδρος του Πεδινού Συνδέσμου είχε κατηγορηθεί για κατάχρηση το 1910 καθώς και ότι κατά την περίοδο του διχασμού υπήρξε υπαίτιος για να οδηγηθούν στην εξορία πολιτικοί του αντίπαλοι όπως ο Κ. Τερτίπης και ο Κ. Τζαννίδης.

¹⁴⁵ Άρθρο με τίτλο «Αι παρεμβολαί των υπόπτων» (εφ. *Θάρρος*, 24/8/1919). Η υποχρεωτική ίδρυση γεωργικών συνεταιρισμών για την αποκατάσταση ακτημόνων ίσχυε από το 1917 (Ν. 1072). Εκτός από τους ηγέτες του αγροτικού κινήματος, εξίσου ύποπτο θεωρούσε ο Βενιζέλος και το ρόλο των στελεχών του εργατικού κινήματος, τα οποία χαρακτήριζε συλλήβδην «νέους εκμεταλλευτές» της εργατικής τάξης (Gunnar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, σ. 927-28).

¹⁴⁶ Εφ. *Αναγέννησις*, 28/9/1919.

Κουκούλη¹⁴⁷, στενού συνεργάτη και διαδόχου του Δ. Μπούσδρα, και την εκλογή του Παπαδημητρίου στις 27/4/1919. Η επανεκλογή του Κουκούλη ένα χρόνο αργότερα (4/4/1920), εξηγεί την επαναπροσέγγιση εργατών-αγροτών και την μεσολάβηση των τελευταίων για την εξεύρεση συμβιβαστικής λύσης στη μεγάλη απεργία των καπνεργατών την άνοιξη του 1920. Ένα είναι βέβαιο: Οι εργάτες αναγνώριζαν στους αγρότες έναν σημαντικό εταίρο κοινών συνδικαλιστικών αγώνων¹⁴⁸. Η *Πανεργασιακή Ένωση Καρδίτσας*, προστάδιο της Πανεργασιακής (1922), προλείπει από το 1921 τη δημιουργία ενιαίου συνδικαλιστικού μετώπου. Το Μάρτιο του 1921, η κυβέρνηση Γούναρη απαγόρευσε τον εορτασμό της επετείου του Κιλελέρ και προχώρησε σε συλλήψεις και σφοδρή καταδίωξη των εργατών, προκαλώντας τη διαμαρτυρία της ΠΕΚ¹⁴⁹. Τον Ιούνιο του 1922 και ενώ η μικρασιατική εκστρατεία ήταν σε εξέλιξη, ο Γεωργικός Σύλλογος πραγματοποίησε συλλαλητήριο με τη συμπαράσταση της Πανεργασιακής και σκοπό την επίσπευση της απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών. Αγρότες και εργάτες ξεκίνησαν με μαύρες σημαίες από τα γραφεία τους και κατευθύνθηκαν προς την κεντρική πλατεία. Ο πρόεδρος του Πεδινού Συνδέσμου Κ. Κουκούλης από τον εξώστη του ξενοδοχείου «Ωραία Ελλάς» τόνισε ότι οι αγρότες δεν μπορούσαν να περιμένουν άλλο και ότι έπρεπε να επιδιώξουν λύση στηριγμένοι στις δικές τους δυνάμεις. Εκ μέρους της Πανεργασιακής ο Γ. Σιάντος καυτηρίασε τις κυβερνήσεις Βενιζέλου και Γούναρη για το αιματοκύλισμα της Μικρασίας και την οικονομική καταστροφή της χώρας¹⁵⁰.

Η ανατροπή της φιλοεργασιακής ηγεσίας του Γεωργικού Συλλόγου, το 1925, πραγματοποιήθηκε μέσα σε κλίμα αντιπαράθεσης και οξύτητας με τους καπνεργάτες αλλά και φόβου για την άνοδο των κομμουνιστών στην πόλη. Το Δεκέμβριο του 1924 οι αγρότες πραγματοποίησαν συλλαλητήριο, στο οποίο προκλήθηκαν επεισόδια όταν εργάτης γιουχάισε τους συγκεντρωμένους αγρότες. Ο γεωργικός σύλλογος δήλωνε πως στο εξής θα ασχολούνταν με την εξυπηρέτηση του «καθαρώς γεωργικού συμφέροντος» των μελών του και όχι με τα «φληναφήματα της αγριότερας των εκμεταλλεύσεων, ήτις εκπροσωπείται υπό των λεγομένων καπνεργατών». Οι «μεγάλοι κερδισμένοι» της πολιτικής του Βενιζέλου (έκφραση της Χριστίνας Αγριαντώνη) ένιωσαν ότι τα κυρίαρχα για δεκαετίες αιτήματά τους περνούσαν σε δεύτερη μοίρα. Η Πανεργασιακή απέδιδε τα επεισόδια σε σπείρα «εκμεταλλευτών αργομισθών καταχραστών και πλουτοκρατών πολιτευτών» που βάζουν τους «απλοϊκούς» αγρότες να αιματοκυλισθούν με τους «αδερφούς» τους εργάτες, ώστε να τους κρατούν διαιρεμένους και να μπορούν να τους εκμεταλλεύονται¹⁵¹. Στο μεταξύ καπνεργάτες και κομμουνιστές ταυτίζονταν όλο και περισσότερο στη συλλογική συνείδηση λόγω των κοινών συλλαλητηρίων που πραγματοποιούν με επικεφαλής τον

¹⁴⁷ Ο Κων/νος Κουκούλης ή Παπαρούνας από τον Πρόδρομο Καρδίτσας (1870-1928) υπήρξε από τα μαχητικότερα στελέχη του Πεδινού Συνδέσμου και αργότερα του Γεωργικού Συλλόγου. Πρωτοστάτησε στο αιματηρό συλλαλητήριο της 27 Φεβρουαρίου 1910, με αποτέλεσμα να παραπεμφθεί και αυτός στη γνωστή δίκη της Χαλκίδας. Κατά την ομιλία του Βενιζέλου στην Καρδίτσα στις 14 Νοεμβρίου 1910 αντέδρασε όταν ακούστηκαν τα περί διακανονισμού των σχέσεων ακτημόνων-τσιφλικούχων «επί τη βάσει του εθιμικού δικαίου» φωνάζοντας «απαλλοτρίωσιν θέλομεν» (από τον επικήδειο που δημοσίευσε ο Δ. Μπούσδρας στη Θεσσαλική Φωνή στις 24/6/1928. Όπως παρατίθεται στο: Φ. Βογιατζής, «Παλιά Καρδίτσα, μέρος Γ'», *Γνώση και Γνώμη Η'* (1990-1991), σ. 131-133).

¹⁴⁸ Η προοπτική της «εργατοαγροτικής κυβερνήσεως» θα αποκτήσει σαφέστερη ιδεολογική διατύπωση μετά το 1924, όταν πλέον το ΚΚΕ ευθυγραμμίζεται απόλυτα με την Κομμουνιστική Διεθνή (Αγγ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία...*, ό.π., σ. 38-44). Βλ. και εφ. *Ριζοσπάστης*, 6/12/1923.

¹⁴⁹ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 28/3/1921.

¹⁵⁰ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/6/1922.

¹⁵¹ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 7/12/1924.

Σιάντο¹⁵². Η στάση του γεωργικού συλλόγου σκλήρυνε ακόμη περισσότερο μετά την εκλογή του τέως δημάρχου Δ. Λάππα¹⁵³ στη θέση του προέδρου από το 1926.

Μέσα στο '26 η Πανεργατική οργανώνει για πρώτη φορά στα συνδικαλιστικά χρονικά της πόλης συναυλία και θεατρική παράσταση για την ανακούφιση των φυλακισμένων πολεμιστών. Το δημοκρατικό περιεχόμενο του έργου (ο «βασιλιάς Μίδας» ήταν ένας βασιλιάς που μεταμορφώθηκε σε γάιδαρο γιατί δεν του άρεσε η μουσική αρμονία και ο λαός του τον έδιωξε) και η δεξιοτεχνία της μαντολινάτας έκαναν τον γιο του αγροτιστή βουλευτή Λάμπρου Καταφυγιώτη, διδάκτορα της νομικής, Αχιλλέα, να μιλά με ορολογία ιδεαλιστικής κοπής «για την διανοητικότητα και την συναισθηματικότητα των εργατών», οι οποίοι στα μάτια του ενσάρκωναν την «σύγχρονον λαϊκήν ψυχήν»¹⁵⁴.

Την άποψη του Καταφυγιώτη δεν συμμεριζόταν σίγουρα ο στρατηγός Κονδύλης. Την αύξηση της επιρροής του μετά την ανατροπή του Πάγκαλου, το 1926 εκμεταλλεύτηκαν οι γεωργοί για να επαναφέρουν δυναμικότερα αιτήματα που δεν είχαν ικανοποιηθεί, συγκεκριμένα την απαλλοτρίωση των υπόλοιπων 1.000 περίπου στρεμμάτων γης, την επίσπευση της διανομής των απαλλοτριωθέντων, την αντικατάσταση της φορολογίας στην ακαθάριστη πρόσοδο από στρεμματική κά. Στο συλλαλητήριο της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1926 συνέχαιρε την οικουμενική κυβέρνηση για την ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου και την ευχαριστούσε που επιτέλους μπορούσε πάλι να διεκδικήσει νόμιμα¹⁵⁵. Η άρση της απαγόρευσης των συλλαλητηρίων δεν ίσχυε βέβαια για τους κομμουνιστές, ούτε για τους καπνεργάτες. Οι τελευταίοι διαμαρτύρονταν για παρέμβαση των αρχών στα εσωτερικά τους, καθώς επιβάλλονταν πλέον να πραγματοποιούν τις γενικές τους συνελεύσεις σε ώρα που θα όριζαν εκείνες¹⁵⁶.

Η οικονομική συγκυρία είναι δύσκολη από το 1927 και για τους αγρότες λόγω της φτώχειας σοδειάς και της αδυναμίας των μικρών κλήρων να ανταποκριθούν στις τεχνολογικές και επενδυτικές απαιτήσεις των καιρών. Παρότι η κρατική πολιτική της δεκαετίας του '20 σε γενικές γραμμές τους ευνοεί, τους συνθλίβουν φόροι, όπως η δεκάτη και αυτός της εισαγωγής προϊόντων προς πώληση στην πόλη. Η ευρεία σύσκεψη που συγκαλείται τον Ιανουάριο του '27 από τον γεωργικό πιστωτικό συνεταιρισμό Καρδίτσας, με τη συμμετοχή όλων των γεωργικών, εργατικών και επαγγελματικών σωματείων της πόλης, στόχο είχε να κινητοποιήσει εκ νέου τις κοινωνικές δυνάμεις προς όφελος των αγροτών. Οι συνθήκες βέβαια είχαν μεταβληθεί ριζικά σε σχέση με το 1910: αντί να ακολουθήσει μια εκλογική νίκη (το 1910), εδώ προηγήθηκε μια εκλογική ήττα (του 1926). Θυμίζω ότι από τους 5 υποψηφίους της «Δημοκρατικής Ενώσεως Ν. Τρικάλων-Κόμμα Αγροτικό και Εργατικό» -το τελευταίο κατ' ευφημισμόν- εκλέχθηκε μόλις ένας βουλευτής, ο Γ. Σίδερης. Ήταν η ήττα που έκανε τον υπέρμαχο του αγροτικού κινήματος, γιατρό, Βασίλειο Γρίβα, να προτρέπει σε συσπείρωση «εις μίαν μάζαν» και στην ίδρυση

¹⁵² Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 4/1/1924.

¹⁵³ Ο Δημήτριος (Τσιάμης) Λάππας (1861-1941), γιος του Χρήστου και αδερφός του Στέργιου Λάππα, δημάρχων διετέλεσε επίσης δήμαρχος στο διάστημα 1907-1914. Στις εκλογές του 1906, αν και Ραλλικός, εκλέχθηκε με έναν από τους δύο τοπικούς συνδυασμούς του «νεωτερικού κόμματος» του Θεοτόκη από αντίδραση στην εύνοια του Ράλλη προς τον ομογενή μεγαλογαιοκτήμονα Γ. Ζωγράφο. Παρά το γεγονός ότι στον επικηδεϊό του επαινέθηκε ως ένθερμος υποστηρικτής των ακτημόνων γεωργών στον αγώνα τους για την πραγματοποίηση των απαλλοτριώσεων, στη δεκαετία του 1920, ο ρόλος του στα επεισόδια του 1910 θεωρείται αμφιλεγόμενος, όπως και του αδερφού του Στέργιου, με τον οποίο από το 1907 εμφανίζονται ως ενοικιαστές τσιφλικιών (Δ. Μπούσδρας, *Η απελευθέρωσις...*, ό.π., σ. 19, 21 & 40. Φ. Βογιατζής, «Παλιά Καρδίτσα...», ό.π., σ. 133-135).

¹⁵⁴ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 21/1/1926.

¹⁵⁵ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 2/9/1926.

¹⁵⁶ Εφ. Θεσσαλική Φωνή, 11/9/1926.

αυτόνομου αγροτικού συνδυασμού «χάριν των συμφερόντων του γκαραγκουνισμού»¹⁵⁷. Στη σύσκεψη όλα τα σωματεία συμφώνησαν ότι ο αγροτικός κόσμος φορολογούνταν δυσανάλογα προς τις άλλες τάξεις. Οι καπνεργάτες τόνισαν ότι οι αγρότες είχαν ανάγκη οργάνωσης «και τούτο, προς επιδίωξιν των δικαίων των δια της επιβολής του όγκου των»¹⁵⁸. Αποφασίστηκε κοινό συλλαλητήριο, με τη συμπαράσταση των επαγγελματικών σωματείων και κλείσιμο καταστημάτων αλλά η ομοψυχία τορπιλίστηκε σύντομα από τον πρόεδρο του Γεωργικού Συλλόγου. Στα ζητήματα που έθεσε προς συζήτηση, στη σύσκεψη των αγροτικών σωματείων, εν όψει του συλλαλητηρίου, ήταν και τα εργατικά επιδόματα. Κατηγορούσε την κυβέρνηση, ότι δεν επένδυσε σε έργα συγκοινωνίας στο Θεσσαλικό κάμπο «ενώ διαθέτει εκατομμύρια ολόκληρα δια τους αέργους εργάτας, τα οποία πληρώνουν οι αγρόται» καθώς και τους κομμουνιστές που αποκαλούσαν τους αγρότες «αδελφούς», ενώ δεν είχαν τα ίδια συμφέροντα και κάλεσε τη συνέλευση να πάρει θέση. Τις απόψεις του δε συμερίζονταν οι περισσότεροι, ούτε περί επιδομάτων ούτε περί κομμουνισμού, συστήνοντας να αποφεύγονται καταστρεπτικές διχόνοιες και η διάκριση των μελών σε «Καφανταρικά ή Μεταξικά, Τσαλδαρικά ή κομμουνιστικά»¹⁵⁹.

Από τα τέλη του 1929 στο «Ριζοσπάστη» εμφανίζονται συχνά δημοσιεύματα συμπαράστασης των εργατών προς τους εξαθλιωμένους αγρότες. Η αδυναμία τους να καταβάλουν τους φόρους ή τις δόσεις εξαγοράς των κτημάτων τους οδηγούσε στη φυλακή και στους τοκογλύφους¹⁶⁰. Οι μαζικές κινητοποιήσεις πεινασμένων εργατών με την καθοδήγηση της Πανεργατικής συνεχίστηκαν το 1932, χωρίς ωστόσο αγροτικά αιτήματα: «Οι σύντροφοι της Καρδίτσας που μας στέλνουν αυτές τις πληροφορίες δεν αναφέρουν τίποτε σχετικά με τους χωρικούς. Μίλησαν, δεν μίλησαν καθόλου στη συγκέντρωση για την πάλη των χωρικών; Αν όπως φαίνεται δεν μίλησαν, έκαναν ένα μεγάλο σφάλμα που θα πρέπει αμέσως να διορθωθεί. Όταν καθήκον μας είναι να μπορούμε επί κεφαλής της πάλης των αγροτών, να τους την οργανώσουμε...»¹⁶¹.

Αγρότες και εργάτες δεν ήταν οι μόνοι που αντιμετώπιζαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Από το κλίμα των συλλαλητηρίων και των απεργιών δεν απείχαν ούτε οι επαγγελματίες της πόλης, οι οποίοι διαμαρτύρονταν έντονα για την άνηση φορολογία και το ενοικιοστάσιο, στο πλαίσιο πάντα της νομιμότητας, τον Ιανουάριο του 1927. Οι διαμαρτυρίες, με κλείσιμο καταστημάτων, και τα διαβήματα προς την κυβέρνηση συνεχίστηκαν μέχρι το '34, οπότε οι επαγγελματίες διαχώρισαν πλήρως τη θέση τους από τους αγρότες, ζητώντας τα αντιπλημμυρικά έργα που ξεκινούσαν στη Θεσσαλία να χρηματοδοτηθούν από τον τακτικό προϋπολογισμό και όχι με νέα φορολογία, όπως έγινε τελικά. Τη σαφέστερη αντιπαράθεση πόλης-υπαίθρου εντοπίζουμε και σε λεκτικό επίπεδο στην εφημερίδα των διανοομένων «Καρδίτσα», την οποία εξέδιδαν μέλη του Δ.Σ. της Λαϊκής Βιβλιοθήκης «Η Αθηνά», ενός από τους συλλόγους που δέχτηκαν τα πυρά του «Ιδιώνυμου»¹⁶²: η στήλη της «η πόλις και η ύπαιθρος» διήρκεσε όσο και η εφημερίδα. Αραγε η καταναλωτική συνείδηση της πόλης θα εκδηλωνόταν τόσο μαζικά και ριζοσπαστικά το '33, όταν επί 2,5 μήνες

¹⁵⁷ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 12/11/1926.

¹⁵⁸ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 11/1/1927.

¹⁵⁹ Εφ. *Θεσσαλική Φωνή*, 19/1/1927.

¹⁶⁰ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 19/12/1929.

¹⁶¹ Εφ. *Ριζοσπάστης*, 9/1/1932.

¹⁶² Σχετικά με τη δίκη της Λαϊκής Βιβλιοθήκης, βλ. Β. Δ. Αναγνωστόπουλος «Τα νέα αθεϊκά της Καρδίτσας», *Ιστορικά*, εφ. «Ελευθεροτυπία», 9/9/2004, σ. 36-41.

αρνούνταν να αγοράσει το ρεύμα του Σταματόπουλου, αν δεν είχε προηγηθεί μια εικοσιπενταετία τόσο απαιτητικών διεκδικήσεων¹⁶³;

Η **απόπειρα μιας πρώτης χαρτογράφησης** του κόσμου της εργασίας στην πόλη της Καρδίτσας περιορίστηκε σε πληροφορίες αναφοράς σχετικά με τη συγκρότηση, τις διεκδικήσεις και τις αντιπαραθέσεις του. Συνοψίζουμε, αναφορικά με τον κεντρικό προβληματισμό μας, τους αλληλοπεριορισμούς που έθετε εκατέρωθεν η συνύπαρξη αγροτών και εργατών σε ένα περιβάλλον με αγροτικές καταβολές και αναδυόμενες αστικές συνιστώσες:

Οι αγρότες, αν και με καθυστερημένη συνδικαλιστική οργάνωση, διεκδικούν απαιτητικά, σε γενικές γραμμές στο πλαίσιο της έννομης τάξης, στην οποία κατά βάθος έχουν εμπιστοσύνη. Το ευρύ δίκτυο πολιτικών-κοινωνικών επαφών στην πρώτη φάση των διεκδικήσεων (1882-1911) δεν αντιπροσωπεύει κατά την άποψή μου την υπαγωγή σε μια πελατειακή λογική, όπως γενικευτικά υποστηρίζεται, αλλά μια αυτοεκτίμηση, θεμελιωμένη στην άποψη, η οποία θεωρεί δεδομένη την υποστήριξη «όλων», μιας και εκείνοι αποτελούσαν ουσιαστικά το «άπαν» (ποσοστικά και λειτουργικά). Το υπαινίσσεται η αναδιπλωσή τους στη δεύτερη φάση του αγώνα (1911-1924), στην οποία οι κρούσεις για συμμαχίες δεν γίνονται πλέον -ή μάλλον αποκλειστικά- προς την κεντρική εξουσία (εξάλλου δεν ήταν ίσως σε θέση να δώσει κάτι περισσότερο) αλλά κυρίως προς τις εργατικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οποίες αντιπροσώπευαν τότε μια ανερχόμενη δύναμη, με μεγάλη, όπως διαφαινόταν, κοινωνική επιρροή, ικανότητα να συγκινεί ακόμη και αγροτιστές, χάρη στην καλλιτεχνική και κοινωνική της ευαισθησία, και άρα να επιβάλλει νέα πρότυπα (η περίπτωση του Αχιλλέα Καταφυγιώτη με τις ιδεαλιστικές του κορώνες είναι χαρακτηριστική). Το έτσι κι αλλιώς ξεπερασμένο στερεότυπο περί έλλειψης προσαρμοστικότητας των αγροτών βάλλεται για άλλη μια φορά. Η αδυναμία ορισμένων αγροτικών ηγετών, όπως ο Τσιάμης Λάμπας, να αντιληφθούν τους όρους μιας κατάστασης, η οποία μεταβάλλονταν ραγδαία, λόγω της προσκόλλησης σε ένα νικηφόρο παρελθόν, τους οδήγησε σε ρήξη με τους εργάτες, οι οποίοι είχαν το προνόμιο, μαζί και την ατυχία να γεννηθούν αργότερα. Σε αντίθεση, εκείνοι αυτοπροσδιορίζονται σχεδόν από το ξεκίνημά τους, ως μια δύναμη με προσανατολισμό να διεκδικεί σε συλλογικότερη βάση και χωρίς το προνόμιο των κάθετων κοινωνικών σχέσεων. Ίσως πρόσφορη για συγκρίσεις θα μπορούσε να είναι στο σημείο αυτό η περίπτωση των σιδηροδρομικών, της εργατικής «ελίτ», οι οποίοι δραστηριοποιούνται σχεδόν την ίδια εποχή με τους αγρότες και διαμορφώνουν μια κάπως πιο ομφαλοσκοπική, συντεχνιακή αντίληψη σε αντίθεση με το «κοινωνιστικό» προφίλ άλλων εργατικών ομάδων.

---

¹⁶³ Το φαινόμενο δεν ήταν βέβαια μεμονωμένο. Απεργία διαρκείας με επιτυχημένη έκβαση στο διάστημα 1932-33 πραγματοποιήθηκε επίσης στο Βόλο και στη Λαμία (Εφ. Καρδίτσα, 12/2/1933).